

ARTYKUŁY

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2018.26>

LESZEK MOLENDOWSKI

(Muzeum Gdańska)

PRZEMYSŁAW RUCHLEWSKI

(Europejskie Centrum Solidarności w Gdańsku)

MICHALICI W TORUNIU (1939–1989)

PRÓBA SYNTEZY

Słowa kluczowe: zakonnicy, duszpasterstwo, katechizacja, dom zakonny, parafia, kaplica, instytut, diecezja, rekolekcje duchowe, pielgrzymki, inwigilacja, współpraca, PRL

Historia członków Zgromadzenia św. Michała Archanioła (Congregatio Sancti Michaelis Archangeli, CSMA), nazywanych w skrócie michalitami, pracujących w Toruniu została przyćmiona przez dzieje starszych i z całą pewnością większych zakonów – redemptorystów i jezuitów. Nie oznacza to, że znaczenie michalitów w dziejach miasta oraz diecezji chełmińskiej nie jest warte poznania, a tym bardziej opisanie.

Celem opracowania jest ukazanie historii michalitów w Toruniu i ich działalności na rzecz diecezji chełmińskiej od czasu ich przybycia do miasta na kilka miesięcy przed wybuchem drugiej wojny światowej oraz po jej zakończeniu w czasach PRL-u.

Niewiele napisano o samych michalitach w Toruniu. Istnieją fragmenty większych opracowań lub teksty koncentrujące się w swej narracji na niewielkim okresie i na analizie jednego zagadnienia, jak np. inwigilacja zgromadzenia w PRL-u¹. Konieczne więc stało się przestudiowanie źródeł zgromadzo-

¹ Elżbieta ALABRUDZIŃSKA, *Stosunki religijne w Toruniu (1920–1939)*, [in:] *Historia Torunia*, t. 3, cz. 2: *W czasach Polski Odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945)*, red. Marian BISKUP, Toruń 2006, s. 288–309; *Dekanaty toruńskie – I, II i III* (Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, t. 15–16–17), red. ks. Stanisław KARDASZ, Toruń 1995; Marcin A. RÓŻAŃSKI, *Historia wspólnot michalickich*, t. 1: *Towarzystwo Powściągliwość i Praca (1898–1921), michalicy do 1952 roku, michalitki do roku 1956*, Marki 2009; t. 2: *Michalicy w latach 1952 (1950) – 2005, michalitki od 1956 do 2005*, Marki [2009]; idem, *Działalność michalitów w czasie drugiej wojny światowej podczas okupacji niemieckiej*, Marki 2011; idem, *Zgromadzenie św. Michała Archanioła w Polsce w latach 1945–2004*, Marki 2015; Piotr KURLEŃDA, *Działalność społeczno – polityczna Kościoła katolickiego w Toruniu i Podgórzu (1920–1939)*, Toruń 1997; Leszek MOLENDOW-

nych w Archiwum Głównym Zgromadzenia św. Michała Archanioła w Markach-Strudze i Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie i sięgnięcie po materiały z archiwów państwowych: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Toruniu oraz Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej.

MICHALICI I ICH CHARYZMAT

Zgromadzenie św. Michała Archanioła zostało założone przez ks. Bronisława Bonawenturę Markiewicza (1848–1912), kapłana diecezji przemyskiej, a później zakonnika – salezjanina, który poza pracą duszpasterską zajmował się wychowaniem dzieci i młodzieży. W tym właśnie celu 2 IV 1897 r. założył nową rodzinę zakonną, opartą na regule św. Jana Bosko. Z kolei 1 V 1898 r. powołał świecką organizację, Towarzystwo „Powściągliwość i Praca”. Nowe Zgromadzenie otrzymało oficjalne zatwierdzenie kościelne 29 IX 1921 r. Istniejące placówki Towarzystwa stały się domami zakonnymi. Nowo powstające placówki w dalszym ciągu były jednak zapisywane głównie na rzecz Towarzystwa „Powściągliwość i Praca”, ponieważ było ono bardziej znane i lepiej rozpoznawalne niż nowy zakon. Z biegiem lat wszystkie placówki zostały włączone w skład Towarzystwa św. Michała Archanioła².

Zgromadzenia św. Michała Archanioła, zarówno męskie, jak i żeńskie, od początku swej aktywności za główny cel społeczny obrały wychowanie dzieci i młodzieży. Działalność wychowawcza zgromadzenia nie ogranicza się jedynie do określonej grupy społecznej, „mimo to przede wszystkim zajmuje się klasą najuboższą, ponieważ ta najbardziej potrzebuje pomocy i moralnego przewodnictwa”³. Pracy wychowawczej służyły liczne kolonie i obozy wakacyjne, różne grupy i ruchy działające przy placówkach zakonnych, praca katechetyczna i duszpastersko-rekolekcyjna. Ich funkcjonowanie polegało na stworzeniu warunków, w których wychowanek sam będzie chciał dążyć do doskonałości, korzystając z odpowiednich metod wychowawczych, diagnozowania i przykładów z życia. Wśród metod wychowawczych wyróżniano nauczanie wychowujące, wychowanie przez pracę (w warsztatach rzemieślniczych)

SKI, *Zakony męskie diecezji chełmińskiej i ich losy w czasie II Wojny Światowej*, Gdańsk–Warszawa 2017; Przemysław RUCHLEWSKI, *Działania władz państwowych wobec Kościoła katolickiego w Toruniu oraz wybranych parafii diecezji chełmińskiej w latach 1956–1990*, Toruń 2018; Waldemar ROZYNKOWSKI, *Inwigilacja środowiska toruńskich michalitów w latach 1958–1959*, *Rocznik Toruński*, t. 36: 2009, s. 243–250.

² M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archanioła*, s. 21–23.

³ Paweł NOWOGÓRSKI, *Ksiądz Bronisław Markiewicz wielki wychowawca i patriota*, [in:] *Roczniki księdza Jerzego*, t. 2, red. Paweł NOWOGÓRSKI, Wojciech POLAK, Waldemar ROZYNKOWSKI, Toruń–Górk 2016, s. 10; Czesław KUSTRA, *Powściągliwość i praca w wychowaniu człowieka. Współczesne odczytanie koncepcji wychowawczej ks. Bronisława Markiewicza (1842–1912)*, Toruń 2002, s. 521.

i przyrodę (rekreację). Celem edukacji było kształtowanie człowieka z charakterem, gotowego do podejmowania odpowiedzialnych decyzji życiowych⁴.

PRZYBYCIE DO TORUNIA W 1939 ROKU

Geneza powstania domu michalickiego w Toruniu sięga 1938 r., gdy 16 października ks. Franciszek Nowakowski, kapłan diecezji włocławskiej, zwrócił się do Zgromadzenia z prośbą i zarazem sugestią współpracy w prowadzeniu Maryjnego Instytutu Różańcowego przy ul. Rybaki 59, którego był założycielem i który w przyszłości miał zostać przekazany Zgromadzeniu⁵. Ksiądz Nowakowski propagował ideę zakładania w ramach Akcji Katolickiej Stowarzyszeń Żywego Różańca. W tym celu zorganizował Maryjny Instytut Różańcowy, który na początku swej historii działał w Karnkowie (1930–1936), a od 1936 r. w Toruniu, gdzie ks. Nowakowski kupił dawną siedzibę mistrza masonerii pruskiej i umieścił tam biura, warsztaty i składy wydawnicze Instytutu⁶. Zamiarem dyrektora było rozwijanie nie tylko akcji modlitwnej, lecz także wydawniczej. Był w nią zaangażowany jako autor takich książek (anonimowo), jak *Wspomnienia z pielgrzymki do Lourdes*, *Żywy Różaniec w parafii* czy *Praktyczny podręcznik do zakładania i prowadzenia Żywego Różańca*. Dary Biblioteki Bractwa Niepokalanego Poczęcia NMP Królowej Polski w postaci części swych zbiorów dały początek bibliotece nowo powołanej instytucji⁷.

Ksiądz Nowakowski planował wybudować kościół pw. Matki Boskiej Różańcowej na Bydgoskim Przedmieściu oraz rozbudować Instytut. Otrzymał na to zezwolenie Rady Miejskiej Torunia w połowie 1938 r. Znalazł się darczyńca, ks. Stanisław Rysiakiewicz z kościoła pw. św. Stanisława Kostki na Brooklynie w Nowym Jorku, który przekazał znaczącą wówczas kwotę 60 tysięcy zł⁸. Przygotowano plany pod budowę nowego kościoła. Ksiądz Nowakowski kupił dalsze parcele z zamiarem wybudowania zakładu opiekuńczego dla biednych chłopców i powierzenia go właśnie michalitom⁹.

⁴ M. A. RÓŻAŃSKI, *Historia wspólnot michalickich*, t. 1, s. 57–58.

⁵ Archiwum Główne Zgromadzenia św. Michała Archaniola w Markach-Strudze (dalej cyt. AG – CSMA), sygn. 434, Generalny Dom Zakonny w Markach (GDZMS), „Dom i parafia w Toruniu ul. Rybaki 59 (od 1969 do 1978)”, t. 2, „Sprawozdanie wizytacyjne z wizytacji pasterskiej odbytej w dniu 20 maja 1970 r.”, bez pag.; *Dekanaty toruńskie – I, II i III*, s. 177; P. KURLEND, op.cit., s. 28.

⁶ Jan ZWIĄZEK, *Franciszek Nowakowski (1885–1974)*, [in:] *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt. PSB), t. 23, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1978, s. 282.

⁷ Katarzyna TOMKOWIAK, *Biblioteki na Podgórzu koło Torunia w latach 1920–1939*, Toruńskie Studia Bibliograficzne, 2009, nr 1 (2), s. 63.

⁸ Janusz MILANOWSKI, *Socmodernizm i kościół, który nigdy nie powstał. Niedocenione budynki Torunia*, naszemiasto.pl, 2015, nr 93, s. 6.

⁹ AG – CSMA, Jan BOĆKOWSKI, „Historia Zgromadzenia św. Michała Archaniola w Polsce w latach 1921–1951”, Kraków 1985 (praca doktorska napisana w Zakładzie Historii Kościoła

W odpowiedzi na zamiary ks. Nowakowskiego Rada Generalna 19 X 1938 r. postanowiła podjąć współpracę. Pozostawał jeszcze problem oficjalnej aprobaty biskupa Stanisława Okoniewskiego, który udzielił ustnej zgody. Zezwolił również na przyszłe otwarcie kaplicy. W dniu 1 I 1939 r. przyjechał z Marek-Strug michalita, ks. Bartłomiej Sławiński¹⁰. Przełożony Generalny ks. Antoni Sobczak przedstawił sugestię zapisania darczyńcy do Towarzystwa św. Michała Archanioła w Miejscu Piastowym, z tym że ks. Nowakowski i jego współpracownicy (księża: Stanisław Rysiakiewicz, [nieznany z imienia] Gunot i Damian Skonecki) do końca życia mieli kierować tą instytucją. W dniu 23 I 1939 r. ks. Nowakowski napisał do ks. Sobczaka, że „w Toruniu, tu w Instytucie powinna powstać wzorowa placówka Michalitów”. Wyraził także swe zadowolenie z przyjazdu ks. Sławińskiego. Na antenie Radiowej Rozgłośni Toruńskiej 29 I 1939 r. wygłosił referat na temat Instytutu i jego działalności oraz wyraził pragnienie przekazania go księżom michalitom, aby przy nim mogli stworzyć zakład rzemieślniczo-wychowawczy. To samo życzenie potwierdził w liście z 4 II 1939 r. do ks. Sobczaka, w którym proponował również, aby michalita pełnił funkcję wicedyrektora. Dnia 10 marca biskup Okoniewski wyraził oficjalną aprobatę dla całego przedsięwzięcia, obiecując wsparcie. Biskup bardzo pozytywnie wypowiadał się również o samych michalitach, pisząc: „wołę dzieścię razy Michalitów niż Salezjanów, bo Salezjanie odeszli od pierwotnej idei swego Założyciela”. Jednocześnie ordynariusz chełmiński wyraził pragnienie, aby zaczęto pracę jak najszybciej oraz by do Torunia przysłano najlepszych klanów¹¹. Zgromadzenie postarało się spełnić jego oczekiwania.

Otwarcie Maryjnego Instytutu Różańcowego nastąpiło 30 I 1939 r., z ks. Nowakowskim jako dyrektorem¹². Przebywający w tym czasie u jego boku ks. Sławiński opuścił miasto 6 marca i wyjechał do West Rutland w Stanach Zjednoczonych¹³. Na jego miejsce przybył ks. Feliks Skrzypkowiak, który jako zastępca dyrektora pomagał w rozwijaniu dzieła¹⁴. Zaraz po przybyciu ks. Skrzypkowiak zamieszkał w wynajętym mieszkaniu na Bydgoskim Przedmieściu¹⁵.

Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie pod kierunkiem ks. prof. Bolesława Przybyszewskiego), s. 154.

¹⁰ Ibid., akta kancelaryjne: „Ks. Bartłomiej Sławiński”, bez pag.

¹¹ Ibid., J. BOĆKOWSKI, op.cit., s. 152–154.

¹² M. A. RÓŻAŃSKI, *Historia wspólnot michalickich*, t. 2, s. 126.

¹³ AG – CSMA, akta kancelaryjne: „Ks. Bartłomiej Sławiński”, bez pag.

¹⁴ Michalita w latach 1936–1938 był dyrektorem zakładu wychowawczego w Pawlikowicach, a poprzednio kierownikiem michalickiej szkoły powszechnej (1926–1932) oraz szkoły zawodowej i średniej (1926–1938), AG – CSMA, akta kancelaryjne: „Ks. Feliks Skrzypkowiak”, bez pag.

¹⁵ E. ALABRUDZIŃSKA, op.cit., s. 295.

Zgromadzenie, z braku odpowiedniego personelu, nie skierowało do Instytutu żadnego księdza jako kierownika i organizatora drukarni oraz brata kancelisty. Praca, jak chciał biskup Okoniewski, niestety „nie ruszyła na całego”. Nie założono placówki wychowawczej i nie rozwinięto na większą skalę wytwórczości dewocjonaliów¹⁶. Przed wakacjami 1939 r. michalicy zwrócili się do władz miejskich Torunia z prośbą o udzielenie pozwolenia na budowę kościoła. Zgodę otrzymali, ruszyła więc machina prawno-administracyjna oraz zbieranie funduszy. Wybuch wojny przekreślił wszelkie plany¹⁷.

Wraz z zajęciem 7 IX 1939 r. Torunia przez Niemców pracę swą zakończył ks. Skrzypkowiak, który został zmuszony opuścić miasto. Wyjechał do Krakowa, gdzie sprawował wiele funkcji, m.in. zastępcy Przełożonego Generalnego ks. Władysława Janowicza, prefekta kleryków przeniesionego z Prus koło Kocmyrzowa do Krakowa Zakładu Księży Michalitów im. św. Jana Bosko, tymczasowego dyrektora drukarni „Powściągliwość i Praca”, której nazwę zmieniono na Buchdruckerei Kasper Hoffeder (Krakau, Kattowitzer Straße 95), w końcu dyrektora michalickiego Wyższego Seminarium Duchownego¹⁸.

Okupanci zlikwidowali również Instytut Różańcowy. Jego dyrektor, ks. Nowakowski, wyjechał do rodziny do Częstochowy¹⁹. Pomieszczenia Instytutu zostały zagarnięte przez Główny Urząd Powierniczy Wschód (Haupt-treuhandstelle Ost, HTO), którego zadaniem była grabież mienia należącego do państwa, instytucji samorządowych, organizacji i poszczególnych obywateli. Majątek był konfiskowany i administrowany przez specjalnych zarządców, tzw. treuhänderów, aż do przejścia ich przez nowego niemieckiego właściciela²⁰. Budynek Instytutu prawdopodobnie został wysadzony przez wycofujące się z miasta jednostki niemieckie w 1945 r.²¹ W czasie drugiej wojny światowej zgromadzenie poniosło dotkliwe straty: w obozach koncentracyjnych i więzieniach niemieccy okupanci zamordowali 12 księży i braci zakonnych²². Pracujący w Toruniu michalita miał szczęście – przeżył wojnę, jednak do miasta już nie wrócił. Po zakończeniu wojny zakonnicy, którzy musieli opuścić Toruń,

¹⁶ AG – CSMA, J. BOĆKOWSKI, op.cit., s. 154–155.

¹⁷ M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archaniola*, s. 205.

¹⁸ Henryk BORKOWSKI, *Ksiądz Władysław Janowicz. Filaret, els, Michalita*, red. i oprac. Marcin A. RÓŻAŃSKI, Miejsce Piastowe 2009, s. 158; M. A. RÓŻAŃSKI, *Działalność michalitów w czasie drugiej wojny*, s. 116.

¹⁹ AG – CSMA, J. BOĆKOWSKI, op.cit., s. 155.

²⁰ Włodzimierz JASTRZĘBSKI, *Bilans rządów niemieckich na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy (1939–1945)*, [in:] *Wrzesień 1939 i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, red. Ryszard SUDZIŃSKI, Włodzimierz JASTRZĘBSKI, Toruń–Bydgoszcz 2001, s. 182; *Odzyskać zagrabione. Z Wojciechem Kowalskim i Agnieszką Łuczak rozmawia Barbara Polak*, Biuletyn IPN, 2007, nr 3, s. 10–11.

²¹ AG – CSMA, J. BOĆKOWSKI, op.cit., s. 155.

²² H. BORKOWSKI, op.cit., s. 159.

mogli powrócić. Jednak powojenna historia michalitów w mieście nie należała do prostych.

POWRÓT DO TORUNIA I ZAŁOŻENIE DOMU ZAKONNEGO

Po zakończeniu działań wojennych do Torunia powrócił ks. Nowakowski i po porozumieniu się ze swymi dawnymi współpracownikami postanowił odbudować spalony dom i wznowić działalność Instytutu Różańcowego. zaproponował michalitom oddanie budynku i parceli, pod warunkiem że go odbudują i rozpoczną działalność duszpasterską. Zgromadzenie 23 VI 1945 r. zdecydowało o przyjęciu fundacji. Upoważniono ekonoma generalnego, ks. Edwarda Tomzę do zajęcia się tą sprawą. Michalicy na dobre powrócili jednak dopiero po trzech latach.

Opóźnienia w przejęciu oferowanej darowizny przez ks. Nowakowskiego spowodowały nie tylko braki personalne oraz utworzenie kilku nowych placówek michalickich, lecz także kontakty fundatora z dominikanami, ubiegającymi się o przejęcie Instytutu. Po częściowym usunięciu przeszkód Zgromadzenie 10 VI 1947 r. postanowiło powrócić do Torunia. Upoważniono ks. Tomzę, jako pełnomocnika zgromadzenia, oraz ks. Pawła Borkowskiego, jako przyszłego organizatora ośrodka michalickiego, by doprowadzili sprawę do skutku²³. Chodziło o przewłaszczenie na ks. Nowakowskiego realności po nieżyjących już Józefie i Augustie Hartwigach, przejętej bezprawnie przez Niemców. Następnie należało realność przepisać z ks. Nowakowskiego na michalitów²⁴. W końcu 15 VII 1948 r. doszło do przekazania własności zgromadzeniu, w którego imieniu odebrali je ks. Tomza i ks. Borkowski²⁵. Dalej wydarzenia potoczyły się już szybko.

²³ AG – CSMA, J. Boćkowski, op.cit., s. 155.

²⁴ Przy okazji należało również załatwić sprawę zrzeczenia się praw do własności współpracowników ks. Nowakowskiego, ks. Skoneckiego i ks. Rysiewicza, do których należała 1/3 budynków, AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie wizytacyjne z wizytacji pasterskiej odbytej w 1951 r.”, bez pag.

²⁵ Nieruchomość w Toruniu przy ul. Rybaki 59 zapisano jako Toruń Bydgoskie Przedmieście (Karta 10) oraz Rybaki (Karta 145 i 146) o łączącym areale 1,093 ha wraz ze znajdującymi się na niej budynkami. W tym samym czasie Sąd Grodzki w Toruniu powiadomił ks. Borkowskiego, że posiada położona na terenie toruńskiego Bydgoskiego Przedmieścia oraz na Rybakach przepisana została ostatecznie na Towarzystwo św. Michała Archanioła w Miejscu Piastowym. Okręgowy Urząd Likwidacyjny w Bydgoszczy potwierdził orzeczenie Sądu Grodzkiego w Toruniu, zawiadamiając michalitów o skreśleniu z ewidencji mienia opuszczonego w Toruniu, pozostałego po nieżyjących Józefie i Augustie Hartwigach. Uznał jednocześnie ważność aktu notarialnego nr 656 z dnia 11 VII 1938 r. dotyczącego nabycia spadku po śp. J. i A. Hartwigach przez ks. Nowakowskiego. Uznał również za ważny akt nr 1050 z 15 VII 1948 r. dotyczący przekazania tejże realności przez ks. Nowakowskiego Towarzystwu św. Michała Archanioła, zob. M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archanioła*, s. 206; AG – CSMA, J. Boćkowski, op.cit., s. 156.

Przygotowania do objęcia placówki rozpoczęły się 5 VIII 1946 r. Kuria diecezjalna przystała na prośbę przełożonego generalnego michalitów i postanowiła zwolnić 1 IX 1946 r. ks. Borkowskiego z jego obowiązków proboszcza parafii w Bobowie, dziękując mu za „[...] pracę w najtrudniejszym okresie reorganizacji [...] diecezji”²⁶. Zgodnie z decyzją Rady Generalnej z 13 VIII 1948 r. ks. Borkowskiemu polecono zorganizowanie placówki w Toruniu. Po objęciu fundacji w Toruniu 14 IX 1948 r. ks. Tomza i ks. Borkowski osobiście prosili biskupa chełmińskiego Kazimierza Józefa Kowalskiego o przyjęcie michalitów do diecezji i zezwolenie na założenie ośrodka. Otrzymali ustną zgodę, więc przełożony generalny, ks. Władysław Janowicz w maju 1949 r. zwrócił się o formalną zgodę na założenie domu zakonnego i uruchomienie kaplicy publicznej, którą w tym samym miesiącu otrzymał²⁷. Księdzu Borkowskiemu w pracy w Toruniu pomagali: ks. Józef Marecki (prefekt), ks. Jan Zawada (ojciec duchowny) i ks. Władysław Moroz²⁸. Droga do budowy swojego kościoła była długa i wyboista.

OD PLACÓWKI ZAKONNEJ DO PARAFII

Posiadłość, którą zgromadzenie przejęło, była całkowicie zrujnowana, a budynki były wypalone. Nowy administrator, ks. Borkowski (1948–1957) przystąpił do intensywnych działań. Prace budowlane i remontowe trwały niemal bez przerwy, kaplicę odgrodzono, ogród przystosowano do używalności. Doprowadzono wodociągi i wstawiono piece²⁹. W styczniu 1949 r. stanął dom w stanie surowym. Zajęto się również odbudową oficyny i odrestaurowaniem mieszkań³⁰.

Biskup Kowalski 4 VIII 1949 r. pozwolił na otwarcie publicznej kaplicy, którą umiejscowiono w przebudowanych garażach w oficynie domu³¹. Jej poświęcenia dokonał ks. Wincenty Kolczyk (prepozyt w latach 1953–1967, prałat domowy od 1967 r.), proboszcz parafii pw. Świętych Janów, niedaleko której znajdowała się nowa placówka zakonna – Dom Zakonny Zgromadzenia św. Michała Archanioła. Ksiądz Paweł Goga, proboszcz parafii pw. Chrystusa Króla, ofiarował dla nowej placówki nadstawę ołtarza z figurą Serca Jezusowego (z kaplicy na Mokrem). Ofiarodawca powiedział, że tak jak na Mokrem

²⁶ Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (dalej cyt. ADP), Michalicy, sygn. 1407, „Pismo do Wielbego X. Administratora Borkowskiego, Bobowo, 13 sierpnia 1946 r.”, bez pag.

²⁷ AG – CSMA, J. Boćkowski, op.cit., s. 156–157.

²⁸ Ibid., sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie z dnia 27. VI. 1952 r.”, k. 1–2.

²⁹ Ibid.

³⁰ ADP, sygn. 1407, „Towarzystwo Św. Michała Arch., Miejsce Piastowe, Małopolska do Najprzewielebniejszej Kurii Biskupiej w Pelplinie, 6 maja 1949 r.”, bez pag.

³¹ *Dekanaty toruńskie – I, II i III*, s. 177.

powstała nowa, wspaniała świątynia, tak na Rybakach powstanie nowy, wspaniały kościół³².

Na początku 1950 r. mała kaplica w oficynie mocno przysłużyła się mieszkańcom okolicznej dzielnicy, albowiem w pobliżu nie było żadnego kościoła. W październiku 1951 r. przystąpiono do jej powiększania, przenosząc ją do domu głównego. Wkrótce powstała czterokrotnie większa kaplica o powierzchni 187,19 m². Biskup Kowalski uznał ją dekretem z 9 II 1951 r. za placówkę rektoralną pod wezwaniem św. Michała Archanioła, a 15 II 1951 r. mianował ks. Borkowskiego rektorem kaplicy (rektorat przy michalickiej kaplicy na terenie parafii św. Jana Chrzciciela)³³. Celem było ożywienie życia religijnego tamtejszych mieszkańców Bydgoskiego Przedmieścia³⁴.

Kaplica nie mogła pomieścić wszystkich wiernych, którzy chcieli uczestniczyć w nabożeństwach. Następca ks. Borkowskiego, ks. Tomza (1957–1963) jako pierwszy rektor domu zakonnego rozpoczął starania w Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Toruniu o uzyskanie placu pod budowę kościoła (dużej nowoczesnej świątyni), którego plany były gotowe w drugiej połowie 1957 r.³⁵ Od samego początku starano się uzyskać akceptację budowy kościoła, powołując się na zgodę biskupa Okoniewskiego oraz na ustną zgodę biskupa Kowalskiego. Od władz nie otrzymano takiego pozwolenia, dlatego też przystosowano kamienicę frontálną na dużą i małą kaplicę³⁶. Dalsze starania zakończyły się połowicznym sukcesem. Uzyskano plac pod budowę kościoła³⁷. Ksiądz Jan Zawada pisał: „wybudowanie kościoła [...] przyczyni się do dobra duchowego wiernych i Zgromadzenia, które będzie mogło lepiej rozwinąć pracę w duchu swojego powołania”³⁸. Według sprawozdania z maja 1963 r. w posiadaniu michalitów znajdował się budynek, składający się z 11 pomieszczeń o powierzchni 167 m². Odrębny budynek stanowiła, zajmująca powierzchnię 196 m², kaplica³⁹. Ten stan rzeczy trwał niemal trzy dekady.

³² <http://www.torun-michalici.pl/parafia.php?id=10> (dostęp z 19 IV 2017 r.).

³³ ADP, sygn. 1407, „Ustanowienie Rektoratu przy Kaplicy św. Michała Archanioła w Toruniu, 15 lutego 1951 r.”, bez pag.; AG – CSMA, J. Boćkowski, op.cit., s. 158.

³⁴ ADP, sygn. 1407, „Ustanowienie Rektoratu przy Kaplicy św. Michała Archanioła w Toruniu, 15 lutego 1951 r.”, bez pag.

³⁵ AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie roczne z działalności z ks. dyrektora za 1957 rok, ks. Franciszek Mandyk, radca dom. Domu Toruńskiego, 25 stycznia 1958 r.”, bez pag.

³⁶ Ibid., „Sprawozdanie z 1957 r.”, bez pag.

³⁷ Ibid., „Pismo ks. Franciszka Mandyka do Sekretariatu Generalnego Zgromadzenia Księżych Michalitów, Miejsce Piastowe, 14 styczeń 1959 r.”, s. 1.

³⁸ ADP, sygn. 1407, „Ks. Jan Zawada, Przełożony Generalny do Najprzewielebniejszej Kurii Biskupiej Diecezji Chełmińskiej, Miejsce Piastowe, 12 listopada 1957 r.”, bez pag.

³⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej cyt. AAN), Urząd do Spraw Wyznań (dalej cyt. UdSW), sygn. 63/23, Księża Michalicy, t. 1, „Sprawozdanie z wizytacji domu zakonnego Zgromadzenia św. Michała Archanioła w Toruniu przy ul. Rybaki 59. Bydgoszcz, dnia 30 maja 1963 r.”, k. 6.

Kolejnym krokiem w ramach procesu tworzenia toruńskiej placówki zakonnej michalitów było wydanie przez biskupa Kowalskiego 31 VIII 1970 r. pozwolenia na erygowanie samodzielnego ośrodka duszpasterskiego: rzymskokatolickiego kościoła Św. Michała Archanioła w Toruniu (powołanego do życia 1 I 1971 r.)⁴⁰. Z kolei dekretem z 11 XII 1970 r. biskup Kowalski ustanowił przy kaplicy ekspozyturę duszpasterską. Powierzył ją oczywiście michalitom⁴¹. Udział wiernych na niedzielnych mszach wynosił 4912 osób. Pierwszym dyrektorem wspomnianego ośrodka duszpasterskiego został ks. Stanisław Nowak (1966–1972). W celu omówienia kwestii granic parafii i spraw duszpasterskich michalicy spotkali się z księdzem kanonikiem Bronisławem Jagłą oraz księdzem prałatem Wincentym Kolczykiem⁴².

W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych wierni nadal – mimo wielu starań – tłoczyli się w kaplicy, w której nie było odpowiedniego pomieszczenia na zakrytą i zaplecze przykościelne. Brakowało salek katechetycznych, ministranckich, na spotkania dla duszpasterstwa dorosłych. Prośby o budowę kościoła władze rokrocznie „załatwiały” negatywnie⁴³. Znanca tematyki Dominik Zamiatąła twierdzi, że komuniści uważali, iż zakony dysponowały w duszpasterstwie dobrze przygotowaną kadrą, dlatego pod pretekstem „troski o interes państwa” nie zgadzały się na obsadzanie stanowisk proboszczowskich zakonnikami, jeśli wcześniej zakon nie podporządkował się przepisom państwowym⁴⁴. Toruńscy zakonnicy jednak się nie poddawali.

W 1973 r. przełożony domu zakonnego i dyrektor ośrodka duszpasterskiego, ks. Walerian Moroz (1972–1974), doświadczony administrator, m.in. kierownik i prefekt kleryków Małego Seminarium Duchownego w Miejscu Piastowym, dyrektor wydawnictwa michalickiego w Krakowie czy w końcu Radca Generalny, zabrał się energicznie do starań o budowę kościoła⁴⁵. Złożył zażalenie do Ministerstwa Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska, zarzucając władzom ignorancję. W odpowiedzi obiecano włączyć w roczne plany zabudowy dzielnicy kościół w Toruniu. Tak się jednak nie stało. Ksiądz Sta-

⁴⁰ AG – CSMA, sygn. 434, t. 2, „Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzonych z czynności przekazania urzędu Dyrektora i zarazem Proboszcza w domu zakonnym w Toruniu”, bez pag.

⁴¹ Waldemar ROZYNKOWSKI, *Rozwój sieci parafialnej w Toruniu od średniowiecza do czasów współczesnych*, [in:] *Toruń miasto wielu wyznań*, red. Jarosław KŁACZKOW, Piotr OLIŃSKI, Waldemar ROZYNKOWSKI, Toruń 2017, s. 25.

⁴² ADP, sygn. 1407, „Rektor Publicznej Kaplicy pod wezwaniem Św. Michała Archanioła w Toruniu, Rybaki 59 do Biskupa Chełmińskiego 1970 r.”, bez pag.

⁴³ AG – CSMA, sygn. 434, t. 2, „Sprawozdanie ze stanu i działalności Zgromadzenia św. Michała Archanioła w Toruniu przy ul. Rybaki 59 za rok 1973”, s. 1.

⁴⁴ Dominik ZAMIATAŁA, *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989*, t. 2: *Działalność duszpasterska i społeczna zakonów w latach 1945–1989*, Warszawa 2012, s. 24.

⁴⁵ AG – CSMA, akta kancelaryjne: „Ks. Walerian Moroz”, bez pag.

niśław Nowak, uprzednio m.in. dyrektor domu zakonnego w Pawlikowicach, Radca Generalny i dyrektor Małego Seminarium Duchownego w Miejscu Piastowym⁴⁶, w 1974 r. pisał do władz zgromadzenia: „[...] Chyba jest to sprawa całego Zgromadzenia i przede wszystkim tutejszego domu. [...] Dlatego do pracy katechetycznej i duszpasterskiej potrzeba w tutejszym ośrodku tak bardzo kapłanów świątobliwych, gorliwych [...]”⁴⁷. W starania o budowę kościoła włączyły się w końcu władze centralne zgromadzenia.

W 1975 r. dokonano generalnego remontu istniejącej kaplicy. Prace te były związane z przygotowaniem do jubileuszu 25-lecia pracy michalitów w Toruniu. Proboszczem był wówczas ks. Janusz Rzucidło (1974–1977). Uroczystość odbyła się 19 X 1979 r., a przewodniczył jej biskup Zygfryd Kowalski. Wreszcie doszło do spotkania przełożonych zgromadzenia z władzami państwowymi. Pierwsze z nich odbyło się w Urzędzie ds. Wyznań w Warszawie w grudniu 1975 r. Uczestniczył w nim generał michalitów, ks. Aleksander Ogrodnik oraz jego zastępca, ks. Moroz. Również jednak i tym razem zgromadzenie otrzymało odpowiedź negatywną⁴⁸.

Michalicy w końcu doczekali się ustanowienia parafii. W uzasadnieniu napisano: „Księża Michalicy wykazali się [...] żywotną działalnością duszpasterską i katechetyczną”. Dekretem biskupa Bernarda Czaplińskiego 12 III 1976 r. (wszedł w życie 1 IV 1976 r.) została utworzona parafia rzymskokatolicka pw. św. Michała Archanioła w Toruniu⁴⁹.

Dnia 23 VIII 1977 r. władze państwowe zezwoliły jedynie na rozbudowę istniejącej kaplicy. Zakonnicy i parafianie chcieli jednak jak najszybciej wybudować nowy kościół. W tym czasie nowym proboszczem został ks. Stanisław Klocek (1979–1989), poprzednio dyrektor Wyższego Seminarium Duchownego w Krakowie⁵⁰. Władze zgromadzenia pisały w jego charakterystyce, że „wykazuje dużo dobrej woli i taktu duszpasterskiego. Nadto okazał się dobrym budowniczym, gdyż w przeciągu dwóch lat przeprowadził rozbudowę naszego domu w Krakowie”⁵¹. Dom toruński wystosował 6 I 1979 r. wniosek w trybie skargi do ministerstwa o zmianę wytycznych ustalonych przez Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego w Toruniu⁵². Wsparli ich parafianie,

⁴⁶ Ibid., akta kancelaryjne: „Ks. Stanisław Nowak”, bez pag.

⁴⁷ Ibid., sygn. 434, t. 2, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1974 r.”, s. 4.

⁴⁸ M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archanioła w Polsce*, s. 206–207.

⁴⁹ AG – CSMA, sygn. 434, t. 2, „Dekret w sprawie ustanowienia parafii przy kościele p.w. św. Michała Archanioła na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu”, s. 1–2.

⁵⁰ Ibid., akta kancelaryjne: „Ks. Stanisław Klocek”, bez pag.

⁵¹ ADP, sygn. 1407, „Kuria Generalna Zgromadzenia św. Michała Archanioła do Kurii Biskupiej Chełmińskiej, Struga Warszawska, 29. VII. 1977 r.”, bez pag.

⁵² AG – CSMA, sygn. 434, GDZMS, „Dom i parafia w Toruniu ul. Rybaki 59 (od 1979 do

którzy dwukrotnie wystosowali do władz petycje: 20 III 1979 r. i 2 IV 1979 r. Już 25 IV 1979 r. doszło do kolejnego spotkania michalitów z przedstawicielami władz. Efektem spotkania było podtrzymanie przez Wydział do Spraw Wyznań (WdSW) zgody na rozbudowę kaplicy. Jednak 29 IV 1979 r. WdSW – jak píše ks. Marcin A. Różański – pod naciskiem delegacji złożonych z parafian (korzystających z klimatu po pierwszej pielgrzymce Jana Pawła II do Polski) wydał zezwolenie na budowę nowego kościoła⁵³.

Kamień węgielny pod budowę kościoła 29 VI 1983 r. poświęcił biskup Marian Przykucki⁵⁴. W uroczystości wzięli udział m.in. generał zgromadzenia Aleksander Ogrodnik, ks. Moroz, ks. Borkowski (z Bonn), przełożeni innych domów, proboszczowie toruńscy, inżynierowie, projektanci i robotnicy⁵⁵.

Do budowy włączyli się parafianie. W roku rozpoczęcia budowy przepracowali oni łącznie 7984 godzin roboczych⁵⁶. Pracami budowlanymi kierował inż. Marian Zellma. Gotowy kościół zgodnie z założeniami miał stanąć obok starej kaplicy w 1987 r. (między kościołem a kaplicą postawiono obszerną zakrystię)⁵⁷. Wznoszono również budynek domu zakonnego z salkami katechetycznymi. Po niemal czterech latach prac budowlanych michalicy w końcu mogli rozpocząć swą pracę duszpasterską we własnym kościele, poświęconym 30 V 1987 r. przez biskupa Przykuckiego. W uroczystości brało udział łącznie kilka tysięcy osób⁵⁸. Rozbudowa kaplicy oraz budowa nowego kościoła były koniecznością w prowadzeniu szeroko zakrojonej pracy duszpasterskiej i charytatywnej.

POŚLUGA DUSZPASTERSKA

Dom zakonny miał charakter placówki duszpasterskiej i wychowawczo-katechetycznej. Księża pełniący w nim posługę wykonywali potrójną pracę: w konfesjonale, rano i wieczorem ze względu na dużą frekwencję, przygotowywali msze św. i kazania, ponieważ większość uczęszczających do kaplicy stanowiła inteligencja uniwersytecka i młodzież szkół średnich, oraz nauczali religii

1996)”, t. 3, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 II 1978 r. do 31 XII 1978 r.”, s. 8.

⁵³ M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archanioła w Polsce*, s. 207.

⁵⁴ AG – CSMA, sygn. 434, t. 3, „Zaproszenie do Generała Zgromadzenia Św. Michała Archanioła, czerwiec 1983 r.”, bez pag.

⁵⁵ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 I 1983 do 31 XII 1983 r.”, s. 4.

⁵⁶ Ibid., s. 7.

⁵⁷ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1. I. 1986 r. – 31. XII. 1986 r.”, s. 8.

⁵⁸ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1. I. 1987 r. – 31. XII. 1987 r.”, s. 1; M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archanioła w Polsce*, s. 207.

w szkołach: podstawowych, średnich i licealnych⁵⁹. Komuniści nie chcieli zgadzać się na pracę zakonników w parafii; tam, gdzie pracowali zakonnicy, następował znaczny wzrost życia religijnego. Przy kościołach zakonnych rozwijały się różne organizacje religijne, ponadto zakonnicy bez lęków krytykowali posunięcia władz⁶⁰. Dom toruński nastawiony był głównie na duszpasterstwo w dzielnicy pozbawionej innych kościołów oraz na pomoc parafiom miasta. Michalicy prowadzili – początkowo – dość ograniczoną posługę duszpasterską, starając się jednak, aby nabożeństwa odbywały się w każdy dzień tygodnia⁶¹. Urzędnik WdsW z Bydgoszczy zanotował, że „głównym kierunkiem działalności domu zakonnego jest praca duszpasterska, która głównie koncentruje się na prowadzeniu przez zakon kaplic – kościoła rektoralnego oraz na pomocy duszpasterskiej sąsiadującym parafiom – misje, rekolekcje”⁶².

Księżom zakonnym pomagali początkowo klerycy, którzy równocześnie odbywali studia, np. uczęszczali na zajęcia z filozofii do klasztoru redemptorystów⁶³. Gdy redemptoryści przenieśli studia filozoficzne do Tuchowa, wraz z nimi wyjechali klerycy michalicy. Studiowali w Krakowie u księży misjonarzy. W jednym ze sprawozdań z wizytacji napisano: „atmosfera domu, przy mnóstwie pracy i kłopotach ze wścibskimi władzami – dobra”⁶⁴. Zakonnicy należący do domu toruńskiego, pracujący w pobliskich miejscowościach, utrzymywali kontakty przez comiesięczne wspólne konferencje oraz wspólną rekreację, zawsze mogli kontaktować się z przełożonym domu⁶⁵.

Z roku na rok zwiększała się liczba kapłanów rezydujących na stałe w Toruniu. Często jednak tylko okresowo, kiedy wymagał tego natłok pracy. Średnio pracowało w kaplicy siedmiu michalitów, po utworzeniu parafii nic nie miało się zmienić⁶⁶. Parafia obejmowała głównie Bydgoskie Przedmieście z 13 000 mieszkańcami. Było to terytorium wydzielone z dwóch parafii, św. Jana i Najświętszej Maryi Panny, które jednak do tej pory wchodziły w zakres Ośrod-

⁵⁹ Ibid., t. 1, „Sprawozdanie Dyrektora domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archaniola w Toruniu za okres od 1. I. 1958 r. do 30. IV. 1958 r.”, k. 1.

⁶⁰ D. ZAMIATAŁA, op.cit., s. 26.

⁶¹ AG – CSMA, t. 1, „Sprawozdanie roczne z działalności z ks. dyrektora za 1957 rok, ks. Franciszek Mandyk, radca dom. Domu Toruńskiego, 25 stycznia 1958 r.”, bez pag.

⁶² AAN, UdSW, sygn. 63/23, „Sprawozdanie z wizytacji domu zakonnego Zgromadzenia św. Michała Archaniola w Toruniu przy ul. Rybaki 59. Bydgoszcz, dnia 30 maja 1963 r.”, k. 6.

⁶³ AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie roczne z działalności z ks. dyrektora za 1957 rok, ks. Franciszek Mandyk, radca dom. Domu Toruńskiego, 25 stycznia 1958 r.”, bez pag.

⁶⁴ Ibid., „Sprawozdanie z 1964 r.”, k. 23.

⁶⁵ Ibid., „Sprawozdanie roczne z działalności z ks. dyrektora za 1957 rok, ks. Franciszek Mandyk, radca dom. Domu Toruńskiego, 25 stycznia 1958 r.”, bez pag.

⁶⁶ Ibid., t. 2, „Protokół zdawczo-odbiorczy sporządzonych z czynności przekazania urzędu Dyrektora i zarazem Proboszcza w domu zakonnym w Toruniu”, bez pag.

ka Duszpasterskiego⁶⁷. Tylko w 1971 r. w kościele michalitów rozdano łącznie 112 000 Komunii Św., ochrzczono 186 dzieci, udzielono 103 śluby, przeprowadzono 150 pogrzebów, 254 dzieci przyjęto do Pierwszej Komunii Świętej. Z pomocą chorym spieszono 513 razy, przekazując im jednocześnie wsparcie w wysokości 8000 zł (bez pomocy materialnej)⁶⁸. W 1973 r. liczby te znacznie się powiększyły. Wydano np. 130 000 Komunii Św., a liczba dzieci i młodzieży poddanej katechezie wyniosła 2217 osób⁶⁹. W 1978 r. w mszach uczestniczyło 10 000⁷⁰. W pierwszej połowie lat osiemdziesiątych dane nie zmieniły się znacząco. Liczba udzielanych Komunii Św. i spowiedzi wynosiła odpowiednio około 130 000 i 8000 osób⁷¹. W drugiej połowie lat osiemdziesiątych liczba wiernych parafii wzrosła do 11 500 osób; udzielano rocznie 199 chrztów, 57 ślubów⁷².

Należy także wspomnieć o opiece nad ośrodkiem duszpasterskim w Górsku. Kościół pw. Podwyższenia Krzyża Świętego (z 1661 r.) był do zakończenia drugiej wojny światowej świątynią ewangelicką. W 1946 r. władze państwowe przekazały zbór katolikom, a biskup chełmiński ustanowił tam samodzielną ekspozyturę duszpasterską. Została związana z michalitami od 1952 r., kiedy ks. Paweł Grabowski rozpoczął tam pracę duszpasterską. Zabiegał, m.in. w liście z 10 IX 1952 r. do przełożonego generalnego, ks. Jana Zawady, o przejęcie tejże świątyni⁷³. Miejsce ks. Grabowskiego w 1957 r. zajął zasłużony dla domu toruńskiego, ks. Borkowski⁷⁴. Tradycją stało się, że do Górską kierowani byli michalicy pracujący w Toruniu. Zakonnicy pełnili również obowiązki w innych parafiach diecezji chełmińskiej. Działo się tak głównie na skutek braku odpowiedniej liczby księży diecezjalnych, zwłaszcza w czasach powojennych. W późniejszych latach prośby o objęcie parafii przez michalitów były powodowane śmiercią kapłana i niemożnością jego natychmiastowego zastąpienia. W 1961 r. biskup chełmiński prosił o przysłanie wikariusza do para-

⁶⁷ Ibid., „Dekret w sprawie ustanowienia parafii przy kościele p.w. św. Michała Archanioła na Bydgoskim Przedmieściu w Toruniu”, s. 1–2.

⁶⁸ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1971 r.”, s. 4.

⁶⁹ Ibid., „Sprawozdanie ze stanu i działalności Zgromadzenia św. Michała Archanioła w Toruniu przy ul. Rybaki 59 za rok 1973”, s. 3.

⁷⁰ Ibid., t. 3, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 II 1978 r. do 31 XII 1978 r.”, s. 3.

⁷¹ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 I 1983 do 31 XII 1983 r.”, s. 3.

⁷² Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1. I. 1987 r. – 31. XII. 1987 r.”, s. 9.

⁷³ M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archanioła*, s. 209.

⁷⁴ ADP, sygn. 1407, „Ks. Jan Zawada, Przełożony Generalny do Najprzewielebniejszej Kurii Biskupiej Diecezji Chełmińskiej, Miejsce Piastowe, 24 lipca 1957 r.”, bez pag.

fii Przechowo (powiat Świecie), gdzie miał pełnić posługę do 1 I 1962 r.⁷⁵ Michalicy przysłali ks. Józefa Podrazę (1961–1962)⁷⁶. W parafii w Tylicach wikariuszami byli: ks. Piotr Zawada (1952) i ks. Grabowski (1952–1953). W parafii w Wałczu pracował ks. Zygmunt Prokop (1954–1955). We wszystkich przypadkach michalicy obejmowali parafie tymczasowo ze wszelkimi uprawnieniami⁷⁷. W latach 1964–1965 ks. Stanisław Urbaniak pełnił obowiązki wikariusza w kościele pw. św. Jana Chrzciciela w Grucznie⁷⁸. Władze zakonu, obciążone własną pracą, zgłaszały się po swych kapłanów. Przełożony, ks. Zawada prosił kurię chełmińską o odwołanie ks. Tomzy ze względu na to, że okres jego pobytu w Byszewie przedłużył się i był potrzebny do innych zadań⁷⁹.

Rektor domu michalickiego sprawował, przynajmniej od końca lat pięćdziesiątych, funkcję spowiednika zwyczajnego siostr pasterek w szpitalu w Toruniu przy ul. Wałdowskiej, gdzie co piątek spowiadał, a co miesiąc prowadził dla nich konferencje. Był również spowiednikiem nadzwyczajnym siostr pasterek w Jabłonowie, gdzie jeździł co kwartał⁸⁰. Michalicy organizowali także rekolekcje dla siostr magdalenek i konferencje dla pielęgniarek w Toruniu⁸¹. Dzięki staraniom ks. Borkowskiego w 1950 r. do Torunia sprowadzono Zgromadzenie Sióstr św. Michała Archanioła. Pracowały wśród ubogich i zaniebanych dzieci, sprawowały opiekę pielęgniarską, pomagały osobom samotnym, prowadziły katechizację w szkołach, działały przy kościele i na plebanii⁸².

Pracy było coraz więcej. Za kadencji dyrektora, ks. Stanisława Sołtysika w ciągu roku na pewien czas przyjeżdżali do pomocy inni księża: ks. Henryk Śniezek przyjechał na kilka tygodni w styczniu 1965 r.; ks. Czesław Wolski w lutym, a od kwietnia do września przebywał ks. Jan Wojewódka (prowadził m.in. ministrantów). Władze centralne zgromadzenia starały się, aby w domu toruńskim była stała liczba księży. Nawet w sytuacji, kiedy z polecenia generała odjechali: w sierpniu ks. Józef Dąbrowski do Nowej Huty i ks. Wojewódka do Miejsca Piastowego, na ich miejsce przybyło również dwóch michali-

⁷⁵ Ibid., „Biskup Chełmiński do Najprzewielebniejszego Ojca Generała, Pelplin 14 czerwca 1961 r.”, bez pag.

⁷⁶ Ibid., „Ksiądz Franciszek Malicki, Sekretarz Generalny do Najprzewielebniejszej Kurii Biskupiej Diecezji Chełmińskiej, Miejsce Piastowe, 5 lipca 1961 r.”, bez pag.

⁷⁷ Ibid., „Kuria Generalna w do wielebnego ks. Piotra Zawady C.S.M.A, Toruń, 19 kwietnia 1952 r.”, bez pag.

⁷⁸ M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archanioła*, s. 175.

⁷⁹ ADP, sygn. 1407, „Ks. Jan Zawada, Przełożony Generalny do Najprzewielebniejszej Kurii Biskupiej Chełmińskiej w Pelplinie, Miejsce Piastowe, 28 czerwca 1956 r.”, bez pag.

⁸⁰ AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła za okres od 1. I. 1959 r. do 31. XII. 1959 r. w Toruniu”, bez pag.

⁸¹ Ibid., „Uzupełnienie do sprawozdania z prac duszpasterskich za 1962 r.”, bez pag.

⁸² *Dekanaty toruńskie – I, II i III*, s. 177.

tów. Objęli oni zadania pełnione przez swych poprzedników: ks. Eugeniusz Janowski przejął obowiązki ojca duchownego, z kolei ks. Józef Górczyca w miejsce ks. Dąbrowskiego zajął się katechizacją⁸³. Pomoc w innych parafiach, szczególnie Chrystusa Króla oraz NMP, stała się nieodłącznym elementem pracy michalitów – jeden z zakonników był stale przypisany tylko do tego zadania. Z biegiem czasu do tej pracy kierowano dwóch księży, jak np. w 1967 r., gdy michalicy zajmowali się przy parafii NMP katechizacją dzieci, a drugi, poza nauką religii w szkołach, pełnił funkcję wikarego⁸⁴.

Michalicy zaangażowali się także w akcję trzeźwości. Zapoczątkował ją ks. Wiesław Osmólski, znany działacz antyalkoholowy, który wygłaszał rekolekcję trzeźwościową, zarówno w kaplicy, jak i w innych kościołach toruńskich⁸⁵. Również ta aktywność podejmowana przez zakony została poddana przez władze obserwacji, a także spotkała się z przeciwdziałaniem organów państwa. Władze śledziły udział zakonników w spotkaniach organizowanych przez Episkopat dla propagatorów trzeźwości⁸⁶.

Działalność duszpasterska michalitów rozszerzała się. Dekretem z 15 VI 1961 r. biskup Kowalski udzielił pozwolenia na odprawianie mszy św. wieczornej w kaplicy w każdą niedzielę i święta oraz we wszystkie piątki. W związku z peregrynacją obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej w 1961 r. po Polsce, który zawiątał również do Torunia, w kaplicy 17 i 18 VII 1961 r. przeprowadzono nowennę, poprowadzoną przez ks. Henryka Kaisera. Udział w niej wzięli również zakonnicy z miasta, duchowieństwo świeckie oraz wierni⁸⁷. Tego typu aktywność duszpasterską zakonów władze postrzegały jako wrogą działalność ideologiczną i polityczną.

W dniach 10–11 IX 1966 r. odbyły się w Toruniu diecezjalne uroczystości milenijne. W obchodach wzięli udział zakonnicy współdziałający z księżmi diecezjalnymi. W mieście najaktywniejsi byli jezuici, którzy prowadząc duszpasterstwo akademickie, zachęcili do udziału młodzież akademicką (mimo trwających wakacji) oraz środowisko inteligencji. Redemptoryści wyróżnili się

⁸³ AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie Dyrektora Domu zakonnego Zgrom. ś. Michała Archanioła w Toruniu za rok 1965”, bez pag.

⁸⁴ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za rok 1967”, bez pag.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Za propagowanie krucjaty trzeźwości w parafiach został aresztowany michalita ks. Franciszek Malicki w 1962 r. Skazano go na trzy miesiące więzienia w zawieszeniu na trzy lata. Sporym zaskoczeniem było uczestnictwo w zebraniu w 1969 r. w Warszawie w siedzibie kurii archidiecezjalnej stu zakonników oraz zaangażowanie się dużej grupy zakonników, zwłaszcza michalitów, w pracę Krucjaty Wstrzemięźliwości, por. D. ZAMIATAŁA, op.cit., s. 51.

⁸⁷ AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Arch. w Toruniu za okres od 1. I. 1960 r. do 1. VIII. 1961 r.”, bez pag.

m.in. nasileniem uroczystych nabożeństw oraz mobilizacją wiernych. Raporty partyjne nie zauważały aktywności michalitów⁸⁸.

Dużym ciosem dla domu toruńskiego była śmierć 22 X 1969 r. ks. Tomzy (67 lat) z powodu przewlekłej cukrzycy. Ostatnie 12 lat życia poświęcił pracy w Toruniu. Pogrzeb odbył się w administrowanym jeszcze niedawno przez niego kościele 25 X 1969 r.⁸⁹

Zakonnicy byli znani i popularni wśród wiernych również z racji opieki nad miejscami pątnicznymi⁹⁰. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych dało się zauważyć ożywienie ruchu pielgrzymkowego do Częstochowy. Po raz pierwszy w 1978 r. w parafii michalickiej zorganizowano pieszą pielgrzymkę na Jasną Górę. Odbywały się także pielgrzymki grup parafialnych (autokarami): ministrantów, młodzieży maturalnej i chóru parafialnego, który przy okazji koncertował na Jasnej Górze. Wszystkie grupy odwiedzały również sanktuarium maryjne w Niepokalanowie. Liczba pielgrzymów wynosiła około 300 osób⁹¹. Na początku lat osiemdziesiątych zaczęto organizować pielgrzymki do Lichenia, w których brali udział niewidomi. Opiekę nad ruchem pielgrzymkowym parafii michalickiej sprawował ks. Stanisław Pasionek⁹². Ruch rozwijał się: pielgrzymowano do Gietrzwałdu, Rywałdu oraz do św. Lipki (pielgrzymki były prowadzone przez ks. Stanisława Klocka, ks. Tadeusza Warchoła, ks. Ryszarda Żurada i ks. Andrzejewskiego)⁹³. Siedemdziesięcioro wiernych z parafii, pod opieką ks. Żurada, wzięło udział w pierwszej pielgrzymce pomorskiej z Torunia na Jasną Górę (5–13 VIII 1982 r.)⁹⁴. Dla michalitów, sprawujących posługę duszpasterską w Górsku, miejsce uprowadzenia ks. Jerzego Popiełuszki było szczególnie ważne, tym bardziej że od 1984 r. rozpoczęły się pielgrzymki również do tamtego miejsca. Władze państwowe wymieniały te dwa religijne wydarzenia jako te, które „wpływały bezpośrednio na sytuację wyznaniową regionu”⁹⁵.

⁸⁸ AAN, UdSW, sygn. 133/25, „Obchody Milenium Chrztu Polski – udział zakonów i zgromadzeń zakonnych, 1966, Pismo Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy do Urzędu do Spraw Wyznań, Bydgoszcz, 24 października 1966 r.”, s. 1–2.

⁸⁹ ADP, sygn. 1407, „Ksiądz Stanisław Nowak do Prześwietnej Kurii Biskupiej chełmińskiej w Pelplinie, Toruń 23 października 1969 r.”, bez pag.

⁹⁰ D. ZAMIATAŁA, op.cit., s. 46.

⁹¹ AG – CSMA, sygn. 434, t. 3, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archaniola w Toruniu za okres od 1 II 1978 r. do 31 XII 1978 r.”, s. 4.

⁹² Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archaniola w Toruniu za okres od 1 I 1980 r. do 31 XII 1980 r.”, s. 8.

⁹³ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archaniola w Toruniu za okres od 1 I 1983 do 31 XII 1983 r.”, s. 4.

⁹⁴ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archaniola w Toruniu za okres od 1 I 1982 – 31 XII 1982 r.”, s. 7–8.

⁹⁵ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej cyt. APT), Wydział do Spraw Wyznań (dalej

Ksiądz Klocek często głosił konferencje i przeprowadzał specjalne nauki w zakresie dokształcania sióstr michalitek pracujących na Rybakach oraz prowadził sekcję życia wewnętrznego Klubu Inteligencji Katolickiej (KIK) w Toruniu. W czasie tej pracy współdziałał z kapelanem Klubu, jezuitą o. Władysławem Wołoszynem⁹⁶. Należał również do Rady Kapłańskiej i Rady Duszpasterskiej Diecezji Chełmińskiej⁹⁷.

Z inicjatywy ks. Tadeusza Warchoła i Wojciecha Lewandowskiego w latach osiemdziesiątych powstał Klub Zbieraczy Znaczków Poczтовых im. św. Gabriela (Klub Filatelistów Miasta Torunia – o tematyce religijnej)⁹⁸. Poza tym działały następujące grupy: Ruch „Światło – Życie”, Duszpasterstwo Anonimowych Alkoholików, Poradnictwo Rodzinne, Duszpasterstwo Niewidomych pw. św. Rafała Archaniola, Patronat Misyjny, Duchowa Adopcja, Dzieci Maryi, ministranci, Caritas, Biblioteka Parafialna⁹⁹. W latach osiemdziesiątych utworzono duszpasterstwo ludzi pracy¹⁰⁰.

Michalicy zostali zapamiętani dzięki zaangażowaniu w pomoc strajkującym robotnikom w 1980 r. oraz wsparciu dla opozycji demokratycznej. W kościołach zakonnych zarówno wierni, jak i osoby poszukujące znajdowali przestrzeń wolności, wsparcie dla działalności społecznej, kulturalnej czy politycznej. We Wrocławiu, Szczecinie, Poznaniu, Krakowie, Lublinie, Gdańsku i Toruniu zakonnicy udostępniali kościoły opozycji demokratycznej¹⁰¹. Michalicy pospieszili z pomocą podczas strajków w sierpniu 1980 r. w toruńskim Tomimorze, zakładzie związanym z przemysłem okrętowym. Strajkujący uzgodnili z zakonnikami, że ci odprawią uroczystą mszę świętą 31 VIII 1980 r.¹⁰² Toruńska Służba Bezpieczeństwa odnotowała, że w kościele św. Ducha w cza-

cyt. WdSW), Sprawy różne, sygn. 3/34, „Informacja o realizacji polityki wyznaniowej w latach 1985–1986 w woj. toruńskim w oparciu o wytyczne Biura Politycznego z dnia 25. IX. 84 r.”, k. 4.

⁹⁶ Na temat Klubu Inteligencji Katolickiej w Toruniu zobacz szerzej: Michał BIAŁKOWSKI, *Klub Inteligencji Katolickiej w Toruniu w okresie stanu wojennego (zawieszenie działalności i rozwiązanie) oraz powstanie Toruńskiego Klubu Katolików*, [in:] *Diecezja Chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, t. 1, red. Wojciech POLAK, Waldemar ROZYNKOWSKI, Jan SZILING, Pelplin 2008, s. 339–367; idem, *Dzieje Klubu Inteligencji Katolickiej w Toruniu w latach osiemdziesiątych XX wieku*, [in:] *Kluby Inteligencji Katolickiej jako przestrzeń działań niezależnych w latach osiemdziesiątych XX wieku*, red. Konrad BIAŁECKI, Warszawa–Poznań 2014, s. 132–178.

⁹⁷ AG – CSMA, sygn. 434, t. 3, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archaniola w Toruniu za okres od 1 I 1980 r. do 31 XII 1980 r.”, s. 2.

⁹⁸ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archaniola w Toruniu za okres od 1. I. 1987 r. – 31. XII. 1987 r.”, s. 2.

⁹⁹ M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archaniola*, s. 208.

¹⁰⁰ AG – CSMA, sygn. 434, t. 3, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archaniola w Toruniu za okres od 1. I. 1987 r. – 31. XII. 1987 r.”, s. 2.

¹⁰¹ D. ZAMIATAŁA, op.cit., s. 60.

¹⁰² Zob. więcej w: Wojciech POLAK, *Sierpień nad Wisłą i Drwęcą. Strajki i protesty w Toruniu i województwie toruńskim latem 1980 r.*, Gdańsk 2010, s. 196–198.

sie nabożeństwa 30 sierpnia o godzinie 9.00 podano informację o planowanej na 12.00 mszy św., a na drzwiach kościoła NMP zawieszono stosowne ogłoszenie. W mszy św., celebrowanej przez ks. Klocka, uczestniczyło, poza pracownikami zakładu, około 3000 wiernych (spowiadał ks. Gładysz)¹⁰³. Adolf Liebersbach, tokarz, członek Komitetu Strajkowego wspominał: „Ta msza to było po prostu zwycięstwo. Czuliśmy, że wszystko się zmienia. Nadzieje były ogromne. Przecież tego samego dnia podpisano porozumienia sierpniowe i to już się czuło w powietrzu. Za płotem stały rodziny, znajomi. Wszyscy się do siebie uśmiechali, pozdrawiali. Życzliwość i ciepło, co tu gadać... Warto było to przeżyć. I nigdy tamtego dnia nie zapomnę”¹⁰⁴.

Ośrodek duszpasterski w Górsku nabrał szczególnego znaczenia w 1984 r. Przy drodze z Bydgoszczy do Torunia 19 X 1984 r. został zatrzymany i wprowadzony ks. Jerzy Popiełuszko. Po tych wydarzeniach ówczesny proboszcz, ks. Rzucidło, organizował raz w miesiącu mszę św. za ojczyznę. Aktywność ta była negatywnie oceniana przez władze lokalne i centralne, które kierowały do kurii generalnej pisma informujące o prowadzonej przez michalitów działalności antypaństwowej. W czasie jednej z mszy św. w 1985 r. ks. Rzucidło modlił się „o to, by Polska była wolna, sprawiedliwa, by w tej ojczyźnie była głoszona prawda”. W tym samym czasie grupa uczestniczących we mszy rozwinęła transparent z napisem „Solidarność – Huta”, a po uroczystościach kościelnych występowali artyści z Warszawy, którzy prezentowali teksty „wrogie Polsce Ludowej”. W miejscu upamiętniającym porwanie ks. Popiełuszki wzniesiono, również z inicjatywy michalitów, symboliczny krzyż z tablicą pamiątkową, którą 31 V 1986 r. poświęcił biskup Henryk Muszyński, późniejszy prymas Polski¹⁰⁵. Michalicy nie tracili z oczu swego głównego celu: opieki nad dziećmi i młodzieżą oraz pomocy osobom ubogim i chorym.

POSŁUGA WŚRÓD DZIECI I MŁODZIEŻY ORAZ POMOC UBOGIM I NIEPEŁNOSPRAWNYM

Michalitom, jak i każdemu zakonowi, przysługuje w Kościele katolickim prawo nadawania apostołstwu prowadzonemu przez swoich członków specyficznego ducha. Michalicy czynili to przez troskę o katechizację, wpływ wychowawczy na dzieci i młodzież oraz przez ożywioną pracę na rzecz biednych i chorych¹⁰⁶. Głównym kierunkiem działalności konstytucyjnej zakonu było

¹⁰³ M. BIAŁKOWSKI, *Dzieje Klubu Inteligencji Katolickiej w Toruniu w latach*, s. 142.

¹⁰⁴ Cyt. za: W. POLAK, *Sierpień nad Wisłą i Drwęcą*, s. 198.

¹⁰⁵ M. A. RÓŻAŃSKI, *Zgromadzenie św. Michała Archaniola*, s. 210; Wojciech POLAK, *Czas ludzi niepokornych. Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” i inne ugrupowania niezależne w Toruniu i Regionie Toruńskim (13 XII 1981 – 4 VI 1989)*, Toruń 2003, s. 376.

¹⁰⁶ AG – CSMA, sygn. 434, t. 2, „Sprawozdanie ze stanu i działalności Zgromadzenia św. Michała Archaniola w Toruniu przy ul. Rybaki 59 za rok 1973”, s. 3.

przygotowanie m.in. młodzieży męskiej do zawodu oraz prowadzenie szkół i zakładów rzemieślniczych¹⁰⁷. Władze państwowe nie pozwoliły na otworenie własnego ośrodka dydaktyczno-wychowawczego, dlatego tak ważne było dla zakonników wychowanie młodzieży w szkołach, aby „[...] Zgromadzenie spełniało swoje zadanie zgodnie z Konstytucją”¹⁰⁸.

Praca michalitów w szkołach toruńskich zaczęła się od roku szkolnego 1950/1951, gdy Kuria Biskupia 5 VIII 1950 r. powierzyła im zadanie nauki religii w szkołach podstawowych nr 4 i nr 20 oraz w Państwowym Gimnazjum Chemicznym w Toruniu (ul. Rybaki 57)¹⁰⁹. „W ciągu tygodnia wszyscy byli bardzo zajęci. Sześciu księży domu toruńskiego uczyło religii w szkołach podstawowych i średnich, [...] spełniając – jak napisał ks. Franciszek Mandyka w swym sprawozdaniu – nasz cel – wychowanie młodzieży, w zmienionej formie, w obecnych warunkach”¹¹⁰. Michalicy nie poprzestawali na nauczaniu na terenie miasta. Ksiądz Borkowski już po koniec 1950 r. zwrócił się z prośbą do władz diecezjalnych o udzielenie misji kanonicznej na naukę religii w szkole podstawowej w Wtelnie¹¹¹. Bywało i tak, że dyrekcja szkoły zaakceptowała tylko michalitę na stanowisku nauczyciela, jak w przypadku Technikum Przemysłu Cukrowniczego w Toruniu, która odrzuciła wszystkich innych zakonników proponowanych na to stanowisko¹¹².

Od momentu, gdy w sierpniu 1957 r. rektorem domu został ks. Tomza, michalicy rozszerzyli katechizację dzieci i młodzieży w szkołach toruńskich. Poza ks. Michałem Szteligą w prace te zaangażowani byli również ks. Edward Bała i ks. Grabowski. Poza nimi w szkołach pracowali także michalicy pełniący obowiązki w innych parafiach, ks. Paweł Markowski, administrator parafii Górsk, ks. Mandyka, administrator parafii Ostrowąs (diecezja włocławska) z ks. Józefem Węglarskim, rezydentem obsługującym filię parafii, kościół w Brudnowie. Zasięg ich pracy obejmował około 50 km¹¹³. Kiedy na mocy ustawy „o rozwoju

¹⁰⁷ AAN, UdSW, sygn. 63/23, Księży Michalicy, t. 1, „Sprawozdanie z wizytacji domu zakonnego Zgromadzenia św. Michała Archanioła w Toruniu przy ul. Rybaki 59. Bydgoszcz, dnia 30 maja 1963 r.”, k. 6.

¹⁰⁸ Ibid., t. 1, „Sprawozdanie Dyrektora domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1. I. 1958 r. do 30. IV. 1958 r.”, k. 1.

¹⁰⁹ ADP, sygn. 1407, „Pismo do Wielebnego ks. Prefekta Pawła Borkowskiego C.S.Mich. Arch., Toruń, 5 sierpnia 1950 r.”, bez pag.

¹¹⁰ AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie roczne z działalności ks. dyrektora za 1957 rok, ks. Franciszek Mandyk, radca dom. Domu Toruńskiego, 25 stycznia 1958 r.”, bez pag.

¹¹¹ ADP, sygn. 1407, „Zgromadzenie Św. Michała Archanioła, ul. Rybaki 59 do Prześwietnej Kurii Biskupiej w Pelplinie, Toruń 12 grudnia 1950 r.”, bez pag.

¹¹² Ibid., „Kurja Biskupia do Przewielebnego ks. Rektora Pawła Borkowskiego, Toruń, 8 października 1952 r.”, bez pag.

¹¹³ AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie roczne z działalności ks. dyrektora za 1957 rok, ks. Franciszek Mandyk, radca dom. Domu Toruńskiego, 25 stycznia 1958 r.”, bez pag.

systemu oświaty i wychowania” z 15 VII 1961 r. zsekularyzowano szkolnictwo państwowe i usunięto religię z nauczania szkolnego, władze zainteresowały się również nauczaniem religii w kościołach i salkach katechetycznych. Dla władz było to równie niebezpieczne jak nauka religii w szkołach. Służba Bezpieczeństwa (SB) prowadziła szczegółowy spis tego typu punktów katechetycznych, nawet przed oficjalnym wprowadzeniem wspomnianej ustawy. Major Henryk Dojerski, zastępca naczelnika Wydziału III Komendy Wojewódzkiej Milicji Obywatelskiej SB w Bydgoszczy, już 14 VI 1961 r. sporządził notatkę dla majora Zygmunta Grochowskiego z Torunia, w której opisał działalność, księży, zakonników i zakonnic zaangażowanych w katechizację dzieci i młodzieży. Znalazła się w niej wzmianka o michalitach, którzy pomagali w prowadzeniu punktu katechetycznego przy parafii pw. NMP¹¹⁴. Ksiądz Bała z ks. Kaiserem prowadził naukę religii z młodzieżą szkół zawodowych i młodzieżą z internatów w kaplicy michalitów¹¹⁵.

Z czasem opieką duszpasterską zostały również objęte internaty żeńskie dla Technikum Medycznego, Technikum Gastronomicznego i Technikum Ekonomicznego. W zajęciach, w kilku grupach brało udział 140 dziewcząt¹¹⁶. Poza tym jeden z michalitów pełnił funkcję duszpasterza ministrantów i młodzieży z internatów (m.in. w 1966 r. ks. Wojciech Zięba) oraz duszpasterza niewidomych (pierwszy posługę tę sprawował ks. Jan Ziara)¹¹⁷. Koło Ministrantów, którym opiekował się stale jeden z kleryków, rozrastało się, organizowało uroczystości i oprawy wydarzeń religijnych. Ministranci organizowali również wycieczki, np. w 1958 r. do Górska, z kolei klerycy – do Gdańska i Ciechocinka¹¹⁸. Liczba ministrantów była różna, ale w drugiej połowie lat sześćdziesiątych wahała się średnio między 52 a 60 osobami, które sprawowały posługę w Liturgicznej Służbie Ołtarza. Działał również mieszany chór kościelny oraz chór „Schola Canterus” ministrantów¹¹⁹.

Ponadto michalicy prowadzili grupy oazowe, które podzielono na trzy zespoły zróżnicowane w zależności od wieku. Istniała grupa młodszych „Dzie-

¹¹⁴ Przemysław RUCHLEWSKI, *Likwidacja nauczania religii w szkołach Torunia i powiatu toruńskiego oraz proces organizowania sieci punktów katechetycznych na początku lat sześćdziesiątych XX wieku*, [in:] *Diecezja Chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, t. 2, red. Wojciech POŁAK, Waldemar ROZYNKOWSKI, Jan SZILING, Pelplin 2009, s. 238–239.

¹¹⁵ AG – CSMA, sygn. 434, t. 1, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgrom. Św. Michała Archanioła za okres od 1. I. 1959 r. do 31. XII. 1959 r. w Toruniu”, bez pag.

¹¹⁶ *Ibid.*, t. 2, „Sprawozdanie wizytacyjne, 20 maja 1970 roku”, s. 4.

¹¹⁷ *Ibid.*, t. 1, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 lipca 1966 r. do 31 grudnia 1966 r.”, bez pag.

¹¹⁸ *Ibid.*, „Sprawozdanie Dyrektora domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1. I. 1958 r. do 30. IV. 1958 r.”, k. 1.

¹¹⁹ *Ibid.*, t. 2, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za rok 1968”, s. 1.

ci Bożych” jako forma wstępna do programowej pracy, później „De Colores” – grupa dzieci starszych, tworząca zespół śpiewaczy z pełnym programem formacyjnym. Działała najliczniejsza oaza młodzieżowa, w kilku grupach i wykazująca największą samodzielność w trosce o lepsze zaangażowanie młodzieży w duszpasterstwo parafialne. Od końca dekady lat siedemdziesiątych rozpoczęła pracę oaza rodzin, która na początku skupiała tylko kilka rodzin, jednak z tą formacją zakonnicy łączyli na przyszłość duże nadzieje¹²⁰. Ruch oazowy przybrał na sile, przynajmniej w Toruniu, od 1982 r., co według władz było bezpośrednim wynikiem tego, że biskup Przykucki osobiście obejmował go swoim patronatem i aktywnym wsparciem¹²¹. W działalność tę byli zaangażowani głównie młodzi duchowni, którzy tworzyli grupy, liczące do 150 osób. Według WdSW największe skupiska młodzieży oazowej w Toruniu znajdowały się przy kościołach pw. św. Józefa, św. Ducha, św. Jana, Chrystusa Króla, Matki Boskiej Królowej Polski, Ojca Maksymiliana Kolbego oraz właśnie św. Michała Archanioła¹²².

Michalicy prowadzili rekolekcje dla dzieci i młodzieży. Przykładowo w 1969 r. m.in. w Ostrowąsie, Śledzianowie, Rokitnie, Sernicy Zdroju, Brudnowie, Papowie Toruńskim, Górsku, Gostkowie koło Torunia oraz w parafiach na terenie Torunia. W 1969 r. spowiadano i pomagano także w sąsiednich i dalszych kościołach (w sumie 189 godzin), wygłoszono 47 kazań, odprawiono 45 mszy, przeprowadzono 30 lekcji katechetycznych oraz 343 wizyty duszpasterskie u chorych¹²³.

Michalicy objęli w ramach swej pracy duszpasterstwo niewidomych i ociemniałych z terenu całego miasta Torunia i okolic¹²⁴. Ośrodek Duszpasterski Niewidomych przy Parafii św. Michała Archanioła w Toruniu obejmował około 70 osób. Działalność Ośrodka opierała się głównie na spotkaniach z niewidomymi w pierwszą niedzielę miesiąca oraz dwa razy w miesiącu w bibliotece taśmowej (oprócz lipca i sierpnia). Przeciętna frekwencja na spotkaniach niedzielnych wahała się w granicach 30–35 osób. Około 25 podopiecznych było tak chorych, że nie wychodziło z domu z powodu choroby lub było tak opaczonych urazem swego kalectwa, „że nie mogą przełamać się, by brać udział w zespołowych spotkaniach”. Kolejne 20 osób to niewidomi liczący 80,

¹²⁰ Ibid., t. 3, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 II 1978 r. do 31 XII 1978 r.”, s. 5.

¹²¹ APT, WdSW, sygn. 3/34, „Informacja o realizacji polityki wyznaniowej w latach 1985–1986 w woj. toruńskim w oparciu o wytyczne Biura Politycznego z dnia 25. IX. 84 r.”, k. 7.

¹²² Ibid.

¹²³ AG – CSMA, sygn. 434, t. 2, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za rok 1969”, s. 4.

¹²⁴ Ibid., t. 2, „Sprawozdanie wizytacyjne, 20 maja 1970 roku”, s. 2.

a nawet ponad 80 lat¹²⁵. W 1978 r. ks. Klocek z woli biskupa chełmińskiego został mianowany diecezjalnym duszpasterzem niewidomych¹²⁶. Koordynował pracę trzech podstawowych Ośrodków Duszpasterstwa Niewidomych: w Gdyni, Toruniu oraz w Chojnicach¹²⁷. Z inicjatywy ks. Klocka w listopadzie 1979 r. uruchomiono wspomnianą bibliotekę taśmową, dysponującą 59 pozycjami na 310 taśmach: tekstów i opisów biblijnych, rekolekcji, książek o tematyce religijnej, misyjnej, pieśni, wierszy itp. (wypożyczane niewidomym). Osoby świeckie oraz michalicy pełniący dyżury w bibliotece m.in. czytali i omawiali artykuły z czasopism katolickich, a także z książek lub broszur osobom, które o to poprosiły¹²⁸.

Ważnym aspektem pracy michalitów była troska o chorych, niedołączonych, starców oraz osoby samotne. W domu toruńskim „istnieje praktyka odwiedzin chorych, kalek i osób starszych”, którą spełniali bracia zakonnicy i siostry zakonne. Opieka ta obejmowała posługę duszpasterską, sakramentalną, pomoc materialną i duchową, częściowo też pomoc lekarską, w ciągu roku obejmowano nią około 500 osób. Wszelkie działania na rzecz chorych i potrzebujących koordynowało Dzieło Miłosierdzia. Kobiety, łącznie 13, którym przewodnikiem i łącznikiem była Jadwiga Kamińska, wchodzące w skład Dzieła Miłosierdzia pod opieką ks. Klocka przeprowadzały z młodzieżą rekolekcje wielkopostne dla chorych w ich domach, organizowały Parafialny Dzień Chorych oraz Misyjny Dzień Chorych, opiekowały się rodzinami wielodzietnymi, przygotowywały chorych i ich domy do mszy św.¹²⁹ W pierwszą niedzielę miesiąca urządzano specjalne nabożeństwo dla niewidomych. W okresie Wielkiego Postu organizowano rekolekcje dla niewidomych i chorych. Tylko w 1967 r. na „pomoc materialną dla osób biednych wydano 5000 zł oraz rozdano sporo różnego rodzaju części garderoby ofiarowanych przez wiernych”¹³⁰. W spotkaniach wigilijnych oraz Parafialnych Dni Chorych uczestniczyli księża parafialni, siostry zakonne oraz opiekunki parafialne. Urozmaicano je wy-

¹²⁵ Ibid., t. 3, „Sprawozdanie o działalności Ośrodka Duszpasterskiego Niewidomych przy Parafii Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1980 r.”, s. 1.

¹²⁶ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 I 1978 r. do 31 XII 1978 r.”, s. 1.

¹²⁷ Ibid., „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 I 1982 – 31 XII 1982 r.”, s. 11.

¹²⁸ Ibid., „Sprawozdanie o działalności Ośrodka Duszpasterskiego Niewidomych przy Parafii Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1980 r.”, s. 2.

¹²⁹ Ibid., t. 3, „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 I 1980 r. do 31 XII 1980 r.”, s. 10; „Sprawozdanie Dyrektora Domu Zakonnego Zgromadzenia Św. Michała Archanioła w Toruniu za okres od 1 I 1982 – 31 XII 1982 r.”, s. 10.

¹³⁰ Ibid., t. 1, „Sprawozdanie z działalności dobroczynnej, 15. XII. 1967 r.”, bez pag.

stępami młodzieżowego zespołu i śpiewami orkiestrowego, występami i śpiewami młodzieży i dzieci z parafii¹³¹. Chorzy i osoby znajdujące się w trudnych warunkach materialnych oraz rodziny wielodzietne otrzymywały zasiłki pieniężne i paczki żywnościowo-odzieżowe. Fundusze potrzebne do finansowania akcji uzyskiwano ze zbiórek, których przykładowo w okresie od 1975 do 1977 r. było 24¹³². Opiekunki parafialne uczestniczyły w rekolekcjach organizowanych w Pelplinie dla pomocników dobroczynności. Z parafii michalickiej brało w nich udział 10 osób¹³³.

RELACJE Z WŁADZAMI I INWIGILACJA MICHALITÓW

Spośród toruńskich zakonów stosunkowo najmniej informacji na temat inwigilacji zachowało się względem michalitów¹³⁴. Rozpracowywano ich w ramach sprawy obiektowej o kryptonimie „Opiekunowie”¹³⁵. Założono ją dopiero w 1961 r., albowiem michalicy nie mieli własnej parafii, byli małym zgromadzeniem, mieli ograniczone środki oddziaływania na społeczeństwo; nie sprawiali władzom zbyt dużego kłopotu. Z doniesień dotyczących jezuitów i osoby o. Longina Szymczukiewicza wynika, że wspólnie prowadzili dni skupienia, rekolekcje dla toruńskiego środowiska lekarskiego i pielęgniarskiego. Do rozpracowania zakonników SB nie angażowała sporych sił i środków. Sprawa „Opiekunowie” stanowiła odprysk akcji prowadzonej przez SB w Rzeszowie przeciwko władzom zgromadzenia w Miejscu Piastowym. Funkcjonariusz SB Edmund Napierała po roku pracy stwierdzał, że zakonnicy nie prezentowali antypaństwowych wypowiedzi. Ustalono jedynie, że mieli kontakty z wiceprokuratorem wojewódzkim Stefanem Redzińskim, adwokatem Marianem Niklewskim oraz inż. Kazimierzem Mrozowskim, którzy mieli służyć zakonnikom m.in. pomocą w sprawach podatkowych i gruntowych¹³⁶. Najwięcej informacji na temat michalitów dostarczały osobowe źródła informacji. Odno-

¹³¹ Ibid., t. 2, „Sprawozdanie z działalności «Dzieła Miłosierdzia» przy Parafii Św. Michała Archanioła w Toruniu, z okres od 11 kwietnia 1975 r. do 31 grudnia 1977 r.», s. 2.

¹³² Ibid., „Sprawozdanie z działalności «Dzieła Miłosierdzia» przy Parafii Św. Michała Archanioła w Toruniu, z okres od 11 kwietnia 1975 r. do 31 grudnia 1977 r.», s. 3.

¹³³ Ibid., „Sprawozdanie z działalności «Dzieła Miłosierdzia» przy Parafii Św. Michała Archanioła w Toruniu, z okres od 11 kwietnia 1975 r. do 31 grudnia 1977 r.», s. 4.

¹³⁴ ADP, sygn. 1407, „Pismo przełożonego generalnego Towarzystwa Św. Michała Archanioła Księdza Władysława Janowicza do Kurii Biskupiej w Pelplinie z dnia 6 maja 1949 r.», bez pag.

¹³⁵ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, delegatura w Bydgoszczy (dalej cyt. AIPN BY), sygn. 069/1264, t. 1, „Analiza sytuacji operacyjnej na obiekcie oo. Michalitów w województwie bydgoskim z dnia 11 marca 1961 r.», bez pag.

¹³⁶ Izabela MAZANOWSKA, *„Będą was prześladować z mego powodu”. Polityka władz państwowych wobec zakonów i zgromadzeń zakonnych diecezji chełmińskiej w latach 1956–1970*, Bydgoszcz–Gdańsk 2013, s. 116.

sząc się do agentury oplatającej zakon, należy stwierdzić, że SB korzystała ze źródeł inwigilujących ogólnie duchowieństwo, przy okazji przekazujących informacje na temat tegoż zgromadzenia¹³⁷.

Pod koniec lat pięćdziesiątych SB nie miała stałego dopływu informacji poza kontaktem poufnym „M.S”, klerykiem, który po pięciu latach wystąpił ze zgromadzenia. Ponadto kontakty z placówką utrzymywali informatory „Bauer” i „Lewandowski” – ks. Czesław Domański (zwerbowany w maju 1959 r. na podstawie materiałów kompromitujących o charakterze obyczajowym), kapelan szpitala w Toruniu oraz siostr pasterek i elżbietanek¹³⁸. Bezpieka przez Tajnego Współpracownika (TW) „Konarskiego” (osoba świecka z wykształceniem wyższym, zwerbowana przez Wydział IV KW MO SB w Bydgoszczy 8 V 1962 r.) zdobyła książkę zatytułowaną *Książd Bronisław Markiewicz* autorstwa Walentego Michulki, wydaną w Londynie, będącą w zbiorach ks. Tomzy. Plany operacyjne zakładały pozyskanie agentury spośród zakonników, jednakże nie mamy wiedzy, czy rzeczywiście działał w zgromadzeniu agent. W notatkach informacyjnych o sytuacji operacyjnej dotyczących michalitów toruńskich, jak również bydgoskich, pojawiają się relacje TW „Konarskiego”, który m.in. przytaczał wypowiedzi ks. Tomzy. Próbowano zwerbować do współpracy także samych zakonników. W 1963 r. Wydział IV KW MO SB w Bydgoszczy wytypował jednego z michalitów, prowadzono z nim rozmowy, nadano mu nawet pseudonim „Wisłoka”. Był nim ks. Borkowski. Do werbunku jednak nie doszło. Podobne działania w postaci jednej rozmowy przeprowadzono z ks. Tomzą, jak również z ks. Bałą, który starał się o paszport w celu wyjazdu do Kanady. Funkcjonariusze SB ustalili, że ks. Bała jako kierownik Domu Dziecka pod zarządem Caritasu w Strudze (powiat Wołomin) „współpracował z naszymi organami oraz pozytywnie układała się współpraca z czynnikami administracyjnymi”. Michalita został nawet na wniosek Wojewódzkiej Rady Narodowej w Warszawie 22 VII 1953 r. odznaczony Srebrnym Krzyżem Zasługi za „aktywny udział w pracy społecznej”. Wszelkie prośby o zezwolenie na wyjazd były odrzucane tylko z powodu ogólnego zarządzenia Departamentu IV Ministerstwa Spraw Wewnętrznych o odmowach wszelkich tego typu wniosków składanych przez michalitów. Książd Bała w końcu wyjechał do Kanady w styczniu 1966 r., gdzie pozostał już do śmierci. Od początku 1965 r. toruńska SB rozpracowywała innego kandydata na TW – ks. Józefa Dąbrowskiego. Bezpiece zależało na pozyskaniu tego duchownego ze względu na jego rozległe kontakty wśród duchownych diecezjalnych i zakonnych. W czasie spotkań ks. Dąbrowski, starając się o pozwolenie na wyjazd do USA, przekazał ogólne informacje dotyczące sytuacji wewnętrznej w zakonie, an-

¹³⁷ W. ROZYNKOWSKI, *Inwigilacja środowiska toruńskich*, s. 245.

¹³⁸ I. MAZANOWSKA, „*Będą was prześladować...*”, s. 117.

tagonizmów oraz planów zgromadzenia¹³⁹. Bezpieka widząc, że właściwie nie ma konkretnych podstaw do inwigilacji zakonu, w 1973 r. zakończyła sprawę „Opiekunowie”.

Źródłem donoszącym m.in. na ks. Rzucidłę był ksiądz tajny współpracownik o pseudonimie „Klemens”. Okazał się wyjątkowo wartościowym agentem w związku z tragicznym dla Kościoła katolickiego zdarzeniem – zamordowaniem kapelana Solidarności, ks. Popiełuszki. Przekazał informację o koncepcji zbudowania pomnika w Górsku, upamiętniającego męczeńską śmierć księdza. Do idei zbudowania pomnika nawiązał 8 XI 1984 r., po mszy św. w intencji ks. Popiełuszki, ks. Rzucidło. Pomnik miał stanąć w miejscu porwania kapelana Solidarności. Na krzyżu planowano umieścić stosowny napis, a całość ogrodzić¹⁴⁰. Głównym zadaniem agenta było informowanie o sytuacji związanej z budową pomnika oraz, jako członka w Komitecie Budowy Pomnika Upamiętniającego Uprowadzenie Księdza Jerzego Popiełuszki, „wyhamowanie inicjatyw dążących do budowy pomnika o przesadnej wielkości”. Po nabożeństwie w Górsku z 19 XI 1984 r. ku czci ks. Popiełuszki TW „Klemens” pisał, że wyróżniał się ks. Stanisław Małkowski, przyjaciel zamordowanego: „Treść jego wystąpienia była bardzo ostra i bezpośrednio atakowała aktualną sytuację polityczną w kraju. Kilkukrotnie podniesionym głosem krytykował komunizm nazywając go «czerwonym smokiem», który panoszy się w Polsce. [...] W tym czasie większość obecnych, w tym także ksiądz Małkowski trzymali pace w kształcie «V»”¹⁴¹.

Tajny Współpracownik „Klemens” przekazał m.in. oficerowi prowadzącemu, kpt. Andrzejowi Golińskiemu uzgodniony na zebraniu komitetu komunikat biskupa Przykuckiego o powstaniu Komitetu. Miał on być odczytany we wszystkich parafiach diecezji chełmińskiej, co miało istotny wpływ na zbieranie funduszy¹⁴². Bezpieka dzięki informacjom agenta mogła zablokować odczytanie takiego komunikatu.

Władze interesowały się współpracą między duchownymi diecezjalnymi a zakonnikami. Służba Bezpieczeństwa na podstawie doniesień TW wiedziała, że oprócz drobnych incydentów ta współpraca na ogół układała się dobrze. Rozmach działalności duszpasterskiej przy kościołach zakonnych irytował duchowieństwo diecezjalne¹⁴³. Nic więc dziwnego, że SB starała się to

¹³⁹ Ibid., s. 118.

¹⁴⁰ AIPN BY, sygn. 001/832 t. 1, „Informacja nr 23/84 TW «Klemens» sporządzona przez kapitana Andrzeja Golińskiego z Wydziału IV SB WUSW w Toruniu z dnia 9 listopada 1984 r.”, bez pag.

¹⁴¹ Ibid., „Informacja nr 25/84 TW «Klemens» sporządzona przez kapitana Andrzeja Golińskiego z Wydziału IV SB WUSW w Toruniu z dnia 20 listopada 1984 r.”, bez pag.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ D. ZAMIATAŁA, op.cit., s. 46–47.

wykorzystywać. Jednym ze skutecznych działań było wywoływanie sytuacji konfliktowych między zakonami a duchownymi świeckimi, m.in. ujawniono oświadczenie o. Longina Szymczukiewicza, toruńskiego jezuitę, mówiące o tym, że za organizację dni skupienia dla lekarzy z 1960 r. nie mógł wziąć odpowiedzialności, albowiem nie on był organizatorem, a michalici. Innym przykładem była sprawa mszy św. *extra oratorium* odprawianych przez michalitów. W okresie letnim w niedziele i święta organizowali oni msze św. na wolnym powietrzu. Zainteresowały się tym władze państwowe i poprzez Okręgowy Zarząd Łączności sprawdzono m.in., na jakiej podstawie zakonnicy podczas mszy św. korzystali z urządzeń magnetofonowych oraz czy było to zgodne z ówczesnymi przepisami. Pracownicy Wydziału Spraw Wewnętrznych Prezydium Miejskiej Rady Narodowej (PMRN) w Toruniu 16 VII 1962 r. przeprowadzili rozmowę z ks. Tomzą. Ustalono, że te msze były przyczyną napięcia między zakonnikiem a proboszczem parafii św. Jana, ks. Kolczykiem. Oto fragment meldunku: „[...] Przedsięwzięcie to było obliczone na pogłębienie sprzeczności pomiędzy ks. prał. Kolczykiem, a michalitami i, jak świadczy zachowanie ks. Tomzy, odniosło zakładany skutek. W chwili obecnej nie jesteśmy zainteresowani w zlikwidowaniu odprawiania nabożeństw na wolnym powietrzu przez ojców Michalitów, gdyż stanowią one źródło antagonizmu”¹⁴⁴.

Pretensje ks. Kolczyka wynikały z faktu, że na terenie jego parafii znajdował się klasztor, który *de facto* stawał się konkurencją i odbierał parafii dusze (a także dochody). Duchowny pisał o tej sytuacji: „OO. michalici nie mają w Toruniu żadnych statutowych obowiązków parafialnych, a parafia św. Jana licząca zaledwie 8.000 dusz, olbrzymią ma do dyspozycji Bazylikę, centralnie położoną [...]. Spokojnie mogłaby pomieścić na normalnych nabożeństwach swoich podwójną nawet ilość wiernych. Poza tym znajduje się na terenie tej małej parafii oprócz kaplicy oo. michalitów olbrzymi kościół Parafialny NMP i poważny kościół oo. jezuitów p.w. św. Ducha. Nie zachodzi więc żadna *iusta ad rationabilis causa celebrandi extra oratorium* [uzasadniona przyczyna, aby świętować poza kaplicą – L.M., P.R.] i to w dodatku systematycznie i długo-falowo”¹⁴⁵. Ksiądz wspominał również o tzw. zezwoleniu udzielonym zakonnikom, w które mocno wątpił. Kuria biskupia wzięła pod uwagę wątpliwości ks. Kolczyka i zakazała ówczesnemu rektorowi ks. Borkowskiemu odprawiania tych mszy, poza wyjątkowymi sytuacjami¹⁴⁶.

¹⁴⁴ AIPN BY, sygn. 069/1264, t. 1, „Materiały operacyjne dotyczące zgromadzenia ojców Michalitów w Bydgoszczy i Toruniu (17 marzec 1961 – 10 kwiecień 1965 r.) zgromadzone przez kapitana Jana Błaszaka z KM MO w Toruniu”, bez pag.

¹⁴⁵ ADP, sygn. 1407, „Pismo księdza Wincentego Kolczyka do Kurii Biskupiej Chełmińskiej z dnia 2 lipca 1957 r.”, bez pag.

¹⁴⁶ Ibid., „Pismo Kurii Biskupiej Chełmińskiej do księdza rektora Pawła Borkowskiego z dnia 15 lipca 1957 r.”, bez pag.

Służba Bezpieczeństwa osiągnęła swój cel: ks. Tomza był przekonany, że pracowników Wojskowej Służby Wewnętrznej PMRN w Toruniu nasłał na niego ks. Kolczyk. Sprawa dość mocno nabrzmiała i w 1963 r. proboszcz parafii NMP w Toruniu w piśmie do kurii wnosił o likwidację spornej placówki michalitów. Spór zdołał załagodzić biskup Bernard Czapliński. Toruńska bezpieka postawiła na ks. Tomzę, jednakże został on odwołany, a jego miejsce zajął ks. Stanisław Sołtysiak¹⁴⁷. Wcześniej próbowano także skłócić ks. Tomzę z ks. Jagłą, dziekanem toruńskim.

Równie pilnie SB i władze państwowe przypatrywały się pracy michalitów wśród dzieci i młodzieży. Utrudnienia administracyjne w podjęciu pracy w szkołach zaczęły się niemal od początku ich obecności w Toruniu. Dnia 12 I 1952 r. władze nie zatwierdziły ks. Józefa Mareckiego jako nauczyciela w Liceum Elektrycznym w Toruniu, „motywuując odmowę tym, iż jest obciążony zbyt dużą ilością godzin religii – choć ma tylko 21 godz. tygodniowo”¹⁴⁸. Zainteresowano się szczególnie osobą katechety, ks. Grabowskiego, który w prywatnych rozmowach z uczniami mówił, aby ich rodzice domagali się dalszego nauczania religii w szkołach. W 1958 r. na zakończenie roku szkolnego, „wykorzystując chwilę nieuwagi dyrektora szkoły [...] wygłosił krótkie przemówienie, w którym użył kilku niejasnych sformułowań, które skierowane były przeciwko przemówieniu dyrektora [...]”. Księdzu Grabowskiemu odebrano prawo nauki religii w szkołach¹⁴⁹. Bydgoska SB była bardzo zainteresowana otoczeniem toruńskiego domu zakonnego, jak np. ks. Góreckim, piłsudczykiem i byłym członkiem Armii Krajowej (szef do spraw wywiadu na terenie Lwowa). Zakonnik oprócz współpracy ze swymi braćmi z Torunia utrzymywał kontakty z byłymi wychowankami michalitów pracującymi w bydgoskich zakładach przemysłowych. Poza tym SB interesowały jego kontakty z jezuitą, ks. Piotrem Rynkiewiczem, który w czasie wojny był związany z wileńskim okręgiem AK (dziekan połowy) oraz z księżmi misjonarzami z parafii św. Wincentego a Paulo¹⁵⁰.

Bezpieka zajmowała się także monitorowaniem spraw finansowych zgromadzenia. Z rozeznania wynikało, że jednym z głównych dochodów są składki wiernych, które wynosiły w czasie niedzielnych mszy od 1200 do 1700 zł.

¹⁴⁷ AIPN BY, sygn. 069/1264, t. 1, „Informacja nr 10/63 KW MO w Toruniu z dnia 1 sierpnia 1963 r.”, bez pag.

¹⁴⁸ ADP, sygn. 1407, „Ks. Paweł Borkowski do Prześwietnej Kurii Biskupiej Chełmińskiej w Pelplinie. Toruń, 16 stycznia 1952 r.”, bez pag.

¹⁴⁹ W. ROZYNKOWSKI, *Inwigilacja środowiska toruńskich*, s. 248.

¹⁵⁰ *Analiza inwigilacji najważniejszych zakonów w województwie bydgoskim, 1953 maj 22, Bydgoszcz*, [in:] *Aparat bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*, wstęp Alicja PACZOSKA-HAUKE, wybór i oprac. Tomasz CHINCIŃSKI, Alicja PACZOSKA-HAUKE, Bydgoszcz–Gdańsk 2010, s. 304.

Niezależnie od tego zakonnicy czerpali również dochody z misji oraz z Zakładu Napraw Wag, mieszczącego się w Bydgoszczy (ul. Jagiellońska 35), który otrzymali w darowiźnie. W zakładzie pracowało czterech braci zakonnych oraz ksiądz¹⁵¹. Ogólny przychód i rozchód domu zakonnego w 1962 r. kształtował się w granicach 73 000 zł. Zgromadzenie prowadziło księgi rachunkowe z uwidocznieniem wszystkich kwot, udokumentowanych rachunkami. Założyli również księgę inwentarzową, ale nie wpisano do niej posiadanego inwentarza, za co wszczęto postępowanie karno-skarbowe¹⁵².

Obciążenia podatkowe znacznie przekraczały możliwości finansowe zakonów. Wydział Finansowy PMRN w Toruniu traktował zakonników jak parafię i wyliczał zaległości: w 1962 r. wymierzono michalitom podatek dochodowy za rok podatkowy 1959 w wysokości 23 169 zł¹⁵³. Ksiądz Tomza argumentował, że wszelkie wydatki związane z utrzymaniem kaplicy pokrywane były z jedyne go źródła, jakim były drobne ofiary składane przez wiernych. Wyliczył, że przychody zakonników wyniosły w 1959 r. 50 000 zł, z których część wypłacono na wynagrodzenia, na opłaty do Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, podatki miejskie, wpłaty na Fundusz Gospodarki Mieszkaniowej oraz na wydatki na cele kultu religijnego. Żadna z wymienionych pozycji nie kwalifikowała się do opodatkowania. Duchowny wnosił o uchylenie decyzji. Władze administracyjne podniosły kwestię nieprowadzenia ksiąg inwentarzowych, za co zakonników stosownie ukarano¹⁵⁴. W sprawozdaniach zanotowano dobrą współpracę z przełożonymi domu zakonnego michalitów, jak np. z ks. Tomzą¹⁵⁵. W kolejnych latach zaległości podatkowe michalitów wyglądały następująco: za 1959 r. – 23 169 zł, za 1960 r. – 27 779 zł, za 1961 r. – 17 099 zł, czyli łącznie 68 047 zł (dane z 1963 r.). Ksiądz Tomza odwołał się do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z uwagi na zbyt duże obciążenie. Wydział Finansowy zamierzał, w przypadku braku uiszczenia podatków, obciążyć hipotekę budynku mieszkalnego ks. Tomzy¹⁵⁶. W późniejszych latach michalici starali się nie mieć zaległości, ubiegali się w końcu o pozwolenie na budowę własne-

¹⁵¹ Ibid., s. 247.

¹⁵² AAN, UdSW, sygn. 63/23, Księża Michalici, t. 1, „Sprawozdanie z wizytacji domu zakonnego Zgromadzenia św. Michała Archanioła w Toruniu przy ul. Rybaki 59. Bydgoszcz, dnia 30 maja 1963 r.”, k. 6–7.

¹⁵³ ADP, sygn. 1407, „Pismo Księży Edwarda Tomzy do PWRN Wydziału Finansowego w Bydgoszczy z dnia 15 lutego 1963 r.”, bez pag.

¹⁵⁴ AAN, UdSW, sygn. 63/23, „Sprawozdanie z wizytacji domu zakonnego Zgromadzenia św. Michała Archanioła w Toruniu przy ul. Rybaki 59 sporządzone przez starszego inspektora WdSW Bydgoszcz Zygmunta Krzyżanowskiego z dnia 30 maja 1963 r.”, bez pag.

¹⁵⁵ Ibid., „Sprawozdanie z wizytacji domu zakonnego Zgromadzenia św. Michała Archanioła w Toruniu przy ul. Rybaki 59. Bydgoszcz, dnia 30 maja 1963 r.”, k. 7.

¹⁵⁶ Izabela MAZANOWSKA, *Polityka podatkowa władz państwowych wobec Kościoła katolickiego w Polsce w okresie 1956–1970, na przykładzie wybranych zagadnień dotyczących zgroma-*

go kościoła. Dom toruński opłacił w 1966 r. 9570 zł zaliczki z 11 823 zł podatku od nieruchomości oraz 985 zł podatku rocznego od lokali¹⁵⁷. Nie oznaczało to, że nie obywało się bez tarć z odpowiednimi urzędami.

Również w przypadku michalitów władze stosowały kary administracyjne, czego najczęstszą egzemplifikacją były decyzje WdSW grożące usunięciem danego księdza z zajmowanego stanowiska kościelnego oraz wydawanie negatywnych postanowień i zastrzeżeń co do mianowaniu zakonnika na stanowisko administratora danej parafii. Ilustracją omawianego problemu była sprawa michalicy, ks. Kazimierza Tomasiewicza. Władze zgłaszały zastrzeżenia przeciw mianowaniu go administratorem parafii w Górsku. W uzasadnieniu pisano: „Ksiądz Kazimierz Tomasiewicz w trakcie przeprowadzonej z nim w dniu 17 III 1968 r. w Wydziale do Spraw Wyznań PWRN urzędowej rozmowy do protokołu nie dał gwarancji – że po ewentualnym objęciu stanowiska administratora parafii Górsk pow. Toruń przestrzeżał będzie postanowień obowiązujących przepisów w zakresie prowadzenia księgi inwentarzowej [...] oraz przepisów w sprawie prowadzenia punktów katechetycznych”¹⁵⁸. Z tego powodu 21 IV 1969 r. UdSW utrzymał w mocy odmowną decyzję, argumentując m. in., że ks. Tomasiewicz nie ma odpowiednich kwalifikacji do zajmowania wspomnianego stanowiska¹⁵⁹.

PODSUMOWANIE

Zakonnicy ze Zgromadzenia św. Michała Archanioła przybyli do Torunia w najgorszym możliwym momencie, na kilka miesięcy przed wybuchem drugiej wojny światowej. Z tego też powodu, mimo zaangażowania się w Maryjnym Instytucie Różańcowym, przy planach na wybudowanie kościoła michalitom nie było dane zapisać się w przestrzeni sakralnej miasta. Gdy Niemcy zajęli Toruń w pierwszych dniach września 1939 r., jedyny michalita, ks. Skrzypkowiak został zmuszony do opuszczenia miasta. Tym niemniej pierwsze kroki w pracy duszpasterskiej w Toruniu zostały postawione, ich współpracownicy pamiętali o nich i o ich działalności.

Po wojnie, w 1948 r. michalicy rozpoczęli skromnie, od niewielkiej kaplicy i budynku Instytutu Różańcowego, który należało na początek odbudować ze zniszczeń. Pierwsi członkowie zgromadzenia, w tym ks. Borkowski, za-

dzeń zakonnych na terenie diecezji chełmińskiej, [in:] *Diecezja Chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, t. 2, s. 107.

¹⁵⁷ APT, WdSW, sygn. 10/1166, „Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Wydział Finansowy w Bydgoszczy do Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej Wydział ds. Wyznań w Bydgoszczy”, k. 19.

¹⁵⁸ ADP, sygn. 1407, „Pismo PWRN w Bydgoszczy do Kurii Biskupiej Chełmińskiej z dnia 19 marca 1969 r.”, bez pag.

¹⁵⁹ Ibid., „Pismo Aleksandra Merkera naczelnika wydziału UdSW w Warszawie do Kurii Biskupiej Chełmińskiej z dnia 21 kwietnia 1969 r.”, bez pag.

brali się z pełną energią do pracy, tak duszpasterskiej, jak i administracyjnej. Początkowo zakonnicy sprawowali posługę duszpasterską o ograniczonym zakresie, pomagając proboszczom okolicznych parafii, prowadzili działalność wśród ludności i Bydgoskiego Przedmieścia, a także wśród dzieci i młodzieży oraz śpiesząc z pomocą osobom ubogim, chorym, niepełnosprawnym. Z roku na rok wyraźne było poszerzenie działalności zgromadzenia w Toruniu. Ksiądz Klocek został nawet diecezjalnym duszpasterzem niewidomych i koordynował pracę wszystkich ośrodków diecezji chełmińskiej. Pracowali nie tylko na terenie miasta, lecz także w kilku innych miastach i miasteczkach. Parafia organizowała ruch pielgrzymkowy oraz oazowy. Zakonnicy, póki mogli (do 1961 r.), uczyli religii w szkołach toruńskich, a później prowadzili katechizację w salkach, własnych oraz przy innych parafiach. Michalicy nie zaprzestawali swych starań o uzyskanie zgody na budowę kościoła, co trwało ponad 30 lat. Działania w tym celu, zapoczątkowane przez ks. Borkowskiego i kontynuowane przez jego następców, ks. Tomzę, ks. Sołtysika, ks. Nowaka, ks. Morozę, ks. Rzucidło, do pomyślnego zakończenia doprowadził dopiero ks. Klocek poświęceniem nowej toruńskiej świątyni w 1987 r. W 2018 r. mija 70 lat działalności michalitów, którzy na stałe zapisali się na kartach najnowszej historii Torunia.

Nadesłany 9 IX 2018

Nadesłany po poprawkach 21 IX 2018

Zaakceptowany 28 IX 2018

Mgr Leszek Molendowski

Muzeum Gdańska

e-mail: l.molendowski@muzeumgdansk.pl

ORCID ID: 0000-0002-3756-7321

Dr Przemysław Ruchlewski

Europejskie Centrum Solidarności w Gdańsku

e-mail: p.ruchlewski@ecs.gda.pl

ORCID ID: 0000-0002-3280-4746

THE MICHAELITE FATHERS IN TORUŃ (1939–1989):

THE ATTEMPT OF THE SYNTHESIS

Summary

Key words: monks, ministry, catechization, monastic house, parish, chapel, institute, diocese, spiritual retreats, pilgrimages, invigilation, collaboration, People's Republic of Poland

The Michaelite Fathers (The Congregation of Saint Michael the Archangel) were the last to arrive in the territory of the Chełmno diocese among several orders which

had started to operate there during the interwar period. At the same time, their arrival in Toruń was the only case of the order being brought to a given area by a clergyman of the diocese. Despite being involved in the work of St. Mary's Rosary Institute from the beginning of 1939, the Michaelites did not manage to find their place in the sacral space of the town. They were not to blame for this. When Germans took over Toruń in the first days of September 1939, the only Michaelite was forced to leave the city. Nevertheless, the first steps in the work of the ministry in the city and dioceses had been already taken.

The Michaelites returned to Toruń in 1948. They restored their activity in the district of Bydgoskie Przedmieście with a modest small chapel and building of the Rosary Institute. Originally, the priests exercised pastoral ministry among the inhabitants of the district, and later of the whole city, helping parish priests of other parish churches in Toruń. From year to year the congregation extended the scope of its activity among children and young people (until 1961 they taught religion at schools, later in special classrooms adjacent to parish churches), helping the poor, the sick, the handicapped, the blind. They worked also away from Toruń such as in the ministry centre, the parish church in Górsk, where the monks manager to build a sculpture commemorating the death of Rev. Popiełuszko.

Prior to WWII, the Michaelites started to make an effort to have their own church built. They continued their efforts after the end of the war. The works lasted over 30 years. In 1949 the monks opened a public chapel, which was later extended, along with a monastic house. The plans of the construction of the church were ready in 1957. In 1963 a lot where the church was to be erected was acquired. The next step in the process of the creation of the Michaelites' monastic houses in Toruń was the foundation of an independent pastoral centre in 1970. In 1976 the Roman Catholic Parish Church of Saint Michael the Archangel was set up in Toruń. Yet, the cornerstone was laid down in 1983 and consecrated in 1987.

DIE MICHAELITEN IN THORN (1939–1989).

VERSUCH EINER SYNTHESE

Zusammenfassung

Schlüsselwörter: Ordensleute, Seelsorge, Katechese, Ordenshaus, Pfarrei, Kapelle, Institut, Diözese, Exerzitien, Pilgerfahrten, Observierung, Zusammenarbeit, Volksrepublik Polen.

Die Michaeliten (Kongregation vom Heiligen Erzengel Michael) kamen in das Bistum Kulm als letzter von den vielen Orden, die in der Zeit zwischen den Weltkriegen auf seinem Gebiet eine seelsorgerische Tätigkeit aufnahmen. Zugleich war ihre Ankunft in Thorn der einzige Fall in dieser Zeit, dass ein Orden von einem Diözesanpriester eingeführt wurde. Obwohl sich die Michaeliten seit Anfang 1939 in der Arbeit des Marianischen Rosenkranz-Instituts engagierten, konnten sie sich im sakralen Raum der Stadt nicht halten. Das war nicht ihre Schuld. Als Thorn in den ersten Septembertagen 1939 von den Deutschen eingenommen wurde, wurde der einzige

Michaelit zum Verlassen der Stadt gezwungen. Dennoch waren die ersten Schritte bei der seelsorgerischen Arbeit auf dem Gebiet der Stadt und des Bistums schon gemacht worden.

1948 kehrten die Michaeliten nach Thorn zurück. Sie nahmen ihre Tätigkeit in der Bromberger Vorstadt wieder auf, in überaus bescheidenem Maß, mit einer kleinen Kapelle und dem Gebäude des Rosenkranz-Instituts. Anfangs übten sie ihre Seelsorge unter der Bevölkerung des Stadtteils, später auch der ganzen Stadt, indem sie den Pfarrern der Thorner Pfarreien halfen. Von Jahr zu Jahr wurde die Ausweitung der Tätigkeit der Gemeinschaft deutlich; sie übten sie unter Kindern und Jugendlichen (bis 1961 unterrichteten sie Religion in Schulen, später in Katecheseräumen) und sie halfen armen, kranken, behinderten und blinden Personen. Sie waren auch nicht nur in der Stadt tätig. Einer der wichtigsten Arbeitsorte der Michaeliten außerhalb von Thorn war das Seelsorgezentrum und später auch eine Pfarrei in Górsk, wo die Patres unter anderem ein Denkmal zur Erinnerung an den Märtyrertod von Pfarrer Popieluszko bauen ließen.

Schon vor dem 2. Weltkrieg hatten die Michaeliten mit Bemühungen um den Bau einer eigenen Kirche begonnen, und auch nach seinem Ende ließen sie davon nicht ab. Sie dauerten über 30 Jahre. 1949 eröffneten sie eine öffentliche Kapelle, die im Lauf der Jahre zusammen mit dem Ordenshaus ausgebaut wurde. Die Pläne für die Kirche waren schon 1957 fertig. 1963 wurde ihnen ein Bauplatz zugewiesen. Ein weiterer Schritt auf dem Weg zur Schaffung einer Ordensniederlassung in Thorn war 1970 die Errichtung eines selbstständigen Seelsorgezentrums. 1976 wurde dann die römisch-katholische Pfarrei St. Michael in Thorn errichtet. Doch der Grundstein für den Bau der neuen Pfarrkirche in Thorn wurde erst 1983 gelegt, ihre Weihe erfolgte 1987.

BIBLIOGRAFIA

- Alabrudzińska, Elżbieta. "Stosunki religijne w Toruniu (1920–1939)." In *Historia Torunia*, edited by Marian Biskup, vol. 3/2, 287–311. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu i Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, 2006.
- Białkowski, Michał. "Klub Inteligencji Katolickiej w Toruniu w okresie stanu wojennego (zawieszenie działalności i rozwiązanie) oraz powstanie Toruńskiego Klubu Katolików." In *Diecezja Chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, vol. 1, edited Wojciech Polak, Waldemar Rozynekowski and Jan Sziling, 33–367. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2008.
- Białkowski, Michał. "Dzieje Klubu Inteligencji Katolickiej w Toruniu w latach osiemdziesiątych XX wieku." In *Kluby Inteligencji Katolickiej jako przestrzeń działań niezależnych w latach osiemdziesiątych XX wieku*, edited by Konrad Białecki, 132–178. Warszawa, Poznań: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2014.
- Borkowski, Henryk. *Ksiądz Władysław Janowicz. Filaret, els, Michalita*, edited by Marcin A. Różański. Miejsce Piastowe: Zgromadzenie Świętego Michała Archanioła, Krosno: Wydawnictwo Ruthenus, 2009.

- Chinciński, Tomasz, and Alicja Paczoska-Hauke, eds. *Aparat bezpieczeństwa w walce z Kościołem katolickim w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1956*. Bydgoszcz, Gdańsk: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2010.
- Jastrzębski, Włodzimierz. “Bilans rządów niemieckich na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy (1939–1945).” In *Wrzesień 1939 i jego konsekwencje dla ziem zachodnich i północnych Drugiej Rzeczypospolitej*, edited by Ryszard Sudziński and Włodzimierz Jastrzębski, 175–184. Toruń, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001.
- Kardasz, Stanisław, ed. *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość. Dekanat toruńskie – I, II i III*, vol. 15/16/17. Toruń: Wydawnictwo Konserwatora Diecezjalnego, 1995.
- Konopka, Witold. “Rozwój sieci parafialnej w Toruniu w latach 1945–1992.” *Rocznik Toruński* 37 (2010): 99–132.
- Konopka, Witold and Waldemar Rozynekowski. “Parafia miłosierdzia Bożego w świetle rozwoju sieci parafialnej w Toruniu po II wojnie światowej.” In *Parafia Miłosierdzia Bożego w Toruniu. Historia – teraźniejszość – przyszłość*, edited by Waldemar Rozynekowski, 9–51. Toruń: Zakład Usług Poligraficznych Druk-Tor, 2015.
- Kurlenda, Piotr. *Działalność społeczno-polityczna Kościoła katolickiego w Toruniu i Podgórzu (1920–1939)*. Toruń: Wydawnictwo Konserwatora Diecezjalnego, 1997.
- Kustra, Czesław. *Powściągliwość i praca w wychowaniu człowieka. Współczesne odczytanie koncepcji wychowawczej ks. Bronisława Markiewicza (1842–1912)*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2002.
- Mazanowska, Izabela. “Polityka podatkowa władz państwowych wobec Kościoła katolickiego w Polsce w okresie 1956–1970, na przykładzie wybranych zagadnień dotyczących zgromadzeń zakonnych na terenie diecezji chełmińskiej.” In *Diecezja Chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, vol. 1, edited by Wojciech Polak, Waldemar Rozynekowski and Jan Sziling, 73–116. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2009.
- Mazanowska, Izabela. *‘Będą was prześladować z mego powodu’. Polityka władz państwowych wobec zakonów i zgromadzeń zakonnych diecezji chełmińskiej w latach 1956–1970*. Bydgoszcz, Gdańsk: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2013.
- Molendowski, Leszek. *Zakony męskie diecezji chełmińskiej i ich losy w czasie II Wojny Światowej*. Gdańsk, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2017.
- Nowogórski, Paweł. “Ksiądz Bronisław Markiewicz wielki wychowawca i patriota.” In *Roczniki księdza Jerzego*, edited by Paweł Nowogórski, Wojciech Polak and Waldemar Rozynekowski, 7–38. Toruń, Górsk: Fundacja Centrum Edukacji Młodzieży im. ks. Jerzego Popiełuszki w Górsku, 2016.
- “Odzyskać zagrabione. Z Wojciechem Kowalskim i Agnieszką Łuczak rozmawia Barbara Polak.” *Biuletyn IPN* 3 (2007): 6–22.
- Polak, Wojciech. *Sierpień nad Wisłą i Drwęcą. Strajki i protesty w Toruniu i województwie toruńskim latem 1980 r.* Gdańsk: Oficyna Wydawnicza Finna, 2010.
- Polak, Wojciech. *Czas ludzi niepokornych. Niezależny Samorządny Związek Zawodowy „Solidarność” i inne ugrupowania niezależne w Toruniu i Regionie Toruńskim*

- (13 XII 1981 – 4 VI 1989). Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003.
- Rozynkowski, Waldemar. "Inwigilacja środowiska toruńskich michalitów w latach 1958–1959." *Rocznik Toruński* 36 (2009): 243–249.
- Rozynkowski, Waldemar. "Rozwój sieci parafialnej w Toruniu od średniowiecza do czasów współczesnych." In *Toruń miasto wielu wyznań*, edited by Jarosław Kłaczek, Piotr Oliński and Waldemar Rozynkowski, 17–32. Toruń: Towarzystwo Miłośników Torunia, 2017.
- Rózański, Marcin A. *Historia wspólnot michalickich, Michalicy w latach 1952 (1950)–2005, Michalitki od 1956 do 2005*, vol. 2. Marki: Wydawnictwo Michalineum, 2009.
- Rózański, Marcin A. *Działalność michalitów w czasie drugiej wojny światowej podczas okupacji niemieckiej*. Marki: Wydawnictwo Michalineum, 2011.
- Rózański, Marcin A. *Zgromadzenie św. Michała Archanioła w Polsce w latach 1945–2004*. Marki: Wydawnictwo Michalineum, 2015.
- Ruchlewski, Przemysław. "Likwidacja nauczania religii w szkołach Torunia i powiatu toruńskiego oraz proces organizowania sieci punktów katechetycznych na początku lat sześćdziesiątych XX wieku." In *Diecezja Chełmińska w czasach komunizmu (1945–1990)*, vol. 2, edited by Wojciech Polak, Waldemar Rozynkowski and Jan Sziling, vol. II. Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum, 2009.
- Ruchlewski, Przemysław. *Działania władz państwowych wobec Kościoła katolickiego Torunia oraz wybranych parafii diecezji chełmińskiej w latach 1956–1990*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2018 [in print].
- Tomkowiak, Katarzyna. "Biblioteki na Podgórzu koło Torunia w latach 1920–1939." *Toruńskie Studia Bibliograficzne* 1(2) (2009): 57–74.
- Zamiatała, Dominik. *Zakony męskie w polityce władz komunistycznych w Polsce w latach 1945–1989*, vol. 2: *Działalność duszpasterska i społeczna zakonów w latach 1945–1989*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, 2012.
- Związek, Jan. "Nowakowski Franciszek (1885–1974)." In *Polski słownik biograficzny*, vol. 23, 282. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978.